

Megkésett felívelés

A cári Oroszország közkönyvtárügye és olvasáskultúrája (1830-1916)

SONNEVEND Péter

„... minél tovább vagyok Jasznajában, annál jobban fáj az engem ért sérelem, és annál elviselhetlenebbé válik egész elrontott életem. [...] Július 6-án csengőszóval, fegyveres csendőrökkel három trojka robogott a jasznajai ház elé. [...] az egész kiszállásnak, véleményünk szerint, nem volt más célja, mint megsérteni bennünket, és megmutatni, hogy az erőszak és az igazságtalanság Damoklész-kardja mindig a fejünk felett függ. [...] Sokszor elismételtem magamban, milyen óriási szerencse, hogy nem voltam itthon. Ha itt lettem volna, valószínűleg már a bíróság előtt állnék – gyilkosként.”

(Lev Tolsztoj levele, 1862.)

„Mi a politikai és erkölcsi megaláztatás súlya alatt nőttünk fel. [...] Meghajlottunk és meghódoltunk.”

(Vaszilij Kljucsevszkij naplója, 1868.)

„A sajtó szabadságát sohasem kérvényekkel és rimánkodással érték el, hanem magukhoz ragadták.”

(Vlagyimir Sztaszov levele Lev Tolsztozhoz, 1895. január)

„A világháború halálosan veszélyes Oroszország és Németország számára.”

(Pjotr Durnovo: Memorandum II. Miklós cárhoz¹)

Társadalom, oktatás, könyvkiadás, cenzúra

Bevezetés*

Az orosz államiság történetében a IX. század óta felívelés és pusztulás, megszállás és saját önkényuralom – meg külső gyarmatosítás – drámaian

* A szövegben előforduló orosz neveket, intézményeket, címeket Gyurgyák János: Szerzők és szerkesztők kézikönyve (Bp., Osiris, 2005. 373. p.) alapján, a bibliográfiai hivatkozásokat a könyvtári átírási szabvány szerint adtuk meg. (A szerk.)

váltogatta egymást. A XVIII–XIX. században a Romanov-dinasztiának sikerült az országot az európai nagyhatalmak sorába emelnie, miközben az egyre terjeszkedő birodalom nem egyszer szembesült történelmi lemaradásával. Néhány jelentős uralkodó, *Nagy Péter* (1696–1725, 1721-ben imperátori, császári címet vett fel), *II. (Nagy) Katalin* (1762–1796), *I. Sándor* (1801–1825) és unokája, *II. Sándor* (1855–1881) kemény kézzel, igazi egyed- vagy önkényuralkodóként reformok sorát vezette be a lemaradás csökkentésére, de az uralkodók többsége inkább konzerválni igyekezett mindent, ezzel is tovább növelve a hátrányt. Témánk mozaikszerű kibontása rávilágíthat a cári orosz közpolitika „eurázsiai” jellegére, annak legutolsó időszakában is, amikor jó szándékú szakpolitikai (sajtó-, könyvkiadásbeli, könyvtárügyi) kezdeményezések a mindent uraló „nagypolitika” erővonalába ütköztek, s végül halasztást vagy vereséget szenvedtek.

Akar(hat)ott a cári rendszer olyan demokratikus intézményrendszert, amely mindenki számára osztatlanul kínálja a szellemi gyarapodást és a polgári tudatot erősítő kulturális tőkét? Eljuthatott ebbe az intézménybe, a könyvtárba, a minőségi olvasnivaló, ha a „legfelső államérdekeket” védelmező cenzúra bizalmatlansága ezt bármikor megakadályozhatta? Ilyen és hasonló kérdések juthatnak az olvasó eszébe, miközben e vázlatos bemutatással ismerkedik, várva, hogy az orosz szakma törekvései célt érnek.

A kor jellemzése

Az Orosz Birodalom Napóleon legyőzése után látszólag fénykorát élte. A katonai sikerek (az orosz hadsereg kétszer Párizsig jutott el) és a szellemi fellendülés (*Puskin* életműve csak egy jel) ráébredhették az európai elitet is, hogy az „orosz medve” még sokra lesz képes. „*Véres*” *I. Miklós*² azonban leszámolt a decemberi lázadókkal, a dekabristákkal, és valami olyat próbált tartósítani a XIX. században, ami *Rettegett Iván* (1547–1584) és Nagy Péter uralkodásának keverékét idézte. A cár konzervál(hat) vagy

reformál(hat), mindenki más csak e döntések gondolkodás (és főleg kételyek) nélküli végrehajtására hivatottak. Önkényuralom (egyeduralkodó), pravoszláv hit és népiség: e hármasság ideológiájában a birodalom tagja csak alattvaló lehetett.

A krími háborús vereséggel (1853–1856) kezdetét vette az utolsó hatvan év baljós sorozata:

- a fő célt, Kostantinápoly „felszabadítását” és a Boszporusz birtokba vételét tekintve sikertelen balkáni háború (1877–1878),
- a csúfos kudarccal és a hadiflotta pusztulásával végződő japán háború (1904–1905), majd ezt követően az önkényuralmi rendszert meghátrálásra kényszerítő első orosz forradalom (1905–1907),
- végül a cári rendszer totális összeomlásához, az idejét múlt reakcióból a másik véglet, a szélsőbal utópista-bolsevista totalitárius diktatúrájához vezető első világháború (1914–1917).

A XIX. századi orosz valóság talán más jövőt is hozhatott volna, de csak folyamatosan jobb államvezetés és kevesebb militarista kalandorság esetén.³ A reformer *II. Sándor* számos konzervatív liberális változtatással (jobbágyfelszabadítás, közigazgatási reform keretében a *zemsztvo* intézményének létrehozása, hadügyi reform az általános hadkötelezettség bevezetésével, oktatási reform stb.) korszerűsíteni igyekezett a harminc év alatt megcsontosodott miklósi rendszert. Meggyilkolását követően éles fordulatot vettek utódai, az utolsó két cár a fejlődés megállítására és visszafordítására.

A népesség egy évszázad alatt csaknem négyszeresére nőtt, meghaladva 1913-ban a 170 milliót.⁴ A fejlettebb országok közül a növekedési ütem csak az Egyesült Államokban volt magasabb – ott a folyamatos, erőteljes bevándorlásnak is köszönhetően –, viszont a népesség döntő része még falun élt, a mezőgazdaságban dolgozott, miközben átlagban egy parasztgazdaságra nem jutott egy ló sem. Az ipar, a vasútépítés – főként az állami megrendeléseknek köszönhetően – óriási tempóban fejlődött (utóbbi hossza kerekítve

1854-ben 1 ezer km, 1874-ben 18 ezer km, 1894-ben 35 ezer km, 1913-ben 70 ezer km), de a fejlettség országok mögötti lemaradás egy főre számítva alig csökkent. A népesség elenyésző töredéke dolgozott az iparban és a kereskedelemben.⁵ A vidék irányításában meghatározó szerep jutott a mintegy kilencven kormányzóság vezetésének. (A korszak vége felé a kormányzóságok 0,3–3 millió lakosú, nagy kiterjedésű országrészek.)

Oktatás, írás-olvasás

Az elemi iskola Oroszországban is hagyományosan az egyház tennivalóihoz tartozott, ám az ortodox egyház inkább tekintette feladatának a vallás, az egyházi hittételek elsajátítását, mint a korszerűbb ismeretek terjedését is elősegítő írás-olvasást. Más megközelítésben: inkább nevelést, mint oktatást végeztek. Az iskoláztatás csak a huszadik század elején vált kötelezővé, ám még 1913-ban is az iskolaköteles gyerekeknek csupán 44%-a járt iskolába. A századfordulón az analfabéták aránya csaknem négyötöd volt.⁶ Ezen belül a regionális arányok drámai eltéréseket mutattak: a baltikumi 80% feletti írás-olvasás a közép-ázsiai régióban 1–2%-ra olvadt. Az orosz nemzetiségűek csak valamivel voltak jobb helyzetben az országos átlagnál (30%). 1914-ben a nagy ország 124 ezer iskolájában csaknem 10 millió gyerek, ugyanekkor a gimnáziumokban csupán 127 ezer diák tanult. Utóbbiak több mint fele nemesi családból, kevesebb mintegy harmada városi polgárcsaládból jött, míg a parasztságot csupán 6% képviselte, a fennmaradó egy tized pedig papi és egyéb családból származott.⁷ A felsőoktatás hallgatóinak száma a századfordulón 15 ezer (valamivel több, mint a korabeli, 20 milliós Magyarországé).

Könyvkiadás, sajtó, honoráriumok és cenzúra

A könyvkiadás orosz földön hosszú ideig szinte kizárólag egyházi célokat szolgált, részben ezért is a választék minimális maradt eleinte, hogy azután a XVIII. század végétől – a szekularizá-

ció és a felvilágosodás óvatos térhódítása közepette – mind nagyobb teljesítményt mutasson fel. (Kerekítve: a XVI. században összesen százféle kiadvány, a XVII. században ezer, a XVIII. században 12 ezer, míg a XIX. században már 250 ezer féle kiadvány jelent meg.)

A fejlődés a XIX. század második felében vett egyre nagyobb lendületet. 1856–1861 között, tehát hat év alatt összesen közel 11 ezer kiadvány – könyv, brosúra, folyóirat, napilap – látott napvilágot, majd 1877-ben csaknem 5,5 ezer, 1892-ben 9,6 ezer (ebből 7,2 ezer, 75% az orosznyelvű). 1894-ben már 10,6 ezer, 1912-ben pedig 34,6 ezer, így Németország mögött ekkor már második helyet foglalva el a világ országai között. A XX. század első évtizedében a nyomdák száma megközelítette a 2800-at.

A korábbi korszak kiemelkedő kiadója volt *A. F. Szmirdin* (1795–1857), aki 1831 decemberében a fővárosi, szentpétervári híres Nyevszkij sugárúton nyitotta meg elegáns könyvesboltját (egyben „klubot” és könyvtárt) közéleti eseményként, az írók és cenzoraik jelenlétében. A kapitalista korszak nagy kiadói közé tartozik *M. O. Wolf* (1825–1883), *A. Sz. Szuvorin* (1834–1912), utóbbi a nagy sikerű *Nyiva* magazin kiadója (1890 után már 170 ezres heti példányszámmal), a német származású *A. F. Marx* (1838–1904), továbbá *F. F. Pavlenkov* (1839–1900) – akinek a hagyatékából népkönyvtárak sokaságát alapították, amint erre még kitérünk –, végül *I. Sz. Szityin* (1851–1934), az ő *Russzkoje Szlovo* című napilapja a háborús években először ért el Oroszországban 1 milliós példányszámot.⁸ Az 1913-ban kiadott könyvek és brosúrák összesített példányszáma 100 millió volt; az egy lakosra valamivel több mint fél példány azt jelzi, hogy a könyvek olvasóközönsége még mindig szűk. (Talán a lakosság 10%-a lehetett könyv-olvasó.)

Az írói tevékenység Nagy Péter idején szekularizálódott: tudós szerzetesek helyett „hivatalnokok” kezdték írni a könyveket. Nagy Katalin korában, a XVIII. század utolsó harmadában a szerzők kétharmada nemes ember, tehát aki birtoka vagy állása jövedelméből élt.⁹ A XIX.

század második felére jelentősen változott a kép, dominánssá a polgári származású (orosz szóval *raznocsinyec*) értelmiségi szerző vált, aki egyre inkább erre a szerzői jövedelmére volt utalva. Az 1850-es évek végétől fokozatosan emelkedtek a honoráriumok; egy folyóiratban lehozott prózai mű esetén egy nyomtatott ív 1859-ben 50, 1871-ben 60–75, 1897-ben már akár 100 rubel honoráriumot biztosított. A kilencvenes évekig azok a szerzők élhettek relatív anyagi biztonságban, akik egyben szerkesztőként is tevékenykedtek: a satirikus *Szaltikov-Scsedrin* vagy a publicista *N. Mihajlovskij* éves bevétele elérte a 10 ezer rubelt, viszont a „csak” szerzői munkájából élő *Turgenyevé* csupán 4, *Csehové* (már a kilencvenes években) 3,5–4 ezer volt. A kevésbé neveseknek meg kellett elégedniük évi 1500–2000 rubeles bevétellel (egy falusi tanító éves jövedelme 6–700 volt). A kilencvenes évek átlagos ívenkénti 100 rubele 1900 utánra 150–200 rubelre nőtt, ami mögött a példányszámok – főként a napi- és az illusztrált képeslapoké – erős emelkedése figyelhető meg.

A tömeges olvasóközönség megteremtéséhez a „népi” műfajok (kalendáriumok, illusztrált kisterjedelmű filléres kiadványok stb., orosz kifejezéssel *ljubocsnyie* izdanyija, korabeli hazai megnevezéssel: népiratok) térhódítása is hozzájárult. Ezek összesített példányszáma 1910 körül elérte a 10 milliós nagyságrendet (sikeres kalendáriumok akár félmilliós példányszámot is elértek), átlagáruk pedig pár kopek volt, szemben a könyvek néhány rubeles árával.¹⁰ A kettő közti szakadék (minőség kontra ár) áthidalására német mintára a XX. század elejétől számos olcsó könyvsorozat látott napvilágot. A százoldalas, kis formátumú zsebkönyvekért általában csak 10 kopeket kértek (Szuvorin Olcsó könyvtára, V. M. Aptyik Egyetememes könyvtára stb.). Ezek vagy ismeretterjesztő témákat dolgoztak fel (pl. az orosz irodalom kistükré), vagy klaszszikus és igényes kortárs szépirodalmat kínáltak. Aptyik Egyetememes könyvtára (Univerzalnaja bibliotyeka) *Ibsen* darabjaival indult, majd a sorozat adott *Goethét*, *Puskint*, *Jack Londont*, *Maupassant-t*, *Thomas Mann*t. Az 1906-ban

indított sorozat sikerére jellemző, hogy 1912-ben már 12 nyomda ontotta az olvasók által várt újabb köteteket, a vállalkozás pedig részvénytársasággá alakult át, a kapitalizmus minden szabályát követve.¹¹

A cenzúra feladatköre 1838-ban átkerült a művelődési minisztériumtól (Minyisztersztvo narodnogo proszvescsenyija) a belügyhöz. Évtizedekig csak „ideiglenes” szabályok körvonalazták a cenzorok tevékenységét.¹² A belügyben kiadói főigazgatóságot (Glavnoje upravlenyje po gyelam pecsati) hoztak létre, s ezen belül működött a cenzori hivatal vezetése igazgatóságként. A főigazgatóság hivatalos kormányzati napilapként jelentette meg a *Pravityelsztvennij Vesztnyiket* (1869–1917), valamint a falusi népnek szánt *Szelszkij Vesztnyiket*.¹³ A XIX. század utolsó harmadában a cenzúra bel- és külföldi részre tagolódott. Előbbi a belföldi kiadványokat, valamint a nyomdákat, a könyvkereskedéseket és a közönségnek szánt (nyilvános, közművelődési, nép-) könyvtárakat ellenőrizte, utóbbi pedig a kiadványok importjához adott – vagy nem adott – ki engedélyt. Előzetes cenzúra esetén a cenzornak három hónapja volt, ezután változtatásokat javasolt, s ha ezeket a szerző és kiadó átvezette, aláírta a nyomtatható kéziratot, és viselte az esetleges következmények felelősségét. Amely kiadványok esetében nem írtak elő előzetes cenzúrát (azt csak 1905-ben szüntették meg), ott a cenzor az újságokat a nyomtatás befejezésekor, a folyóiratokat és könyveket pedig a terjesztés kezdete előtt 2–3 nappal kapta meg engedélyezés végett. Természetesen ez a rendszer erősítette az öncenzúrát, hisz komoly anyagi érdek fűződött ahhoz, hogy a kinyomtatott mű ne vesszen kárba. Az orosz birodalomban 1860-ban 85, 1914-ben már 141 cenzor működött, közülük legtöbben a két fővárosban, minthogy a kiadványok jelentős hányada ott látott napvilágot. 1914-ben az országban megjelenő közel három-ezer időszakos kiadvány egyharmada koncentráldott a két fővárosra, vagyis Szentpétervárra (622) és Moszkvára (323). A napisajtó a cári rendszer utolsó fél évszázadában rohamos fejlődést élt át: 1860-ban 7, 1870-ben 38, 1880-

ban 53, 1891-ben 70, 1990-ben 125, 1913-ban 856 cím jelent meg. Sikertörténet az illusztrált hetilapoké: a hetvenes években még csak 100 ezer előfizetőt vonzottak, a századfordulóra ez a szám már félmillióra emelkedett (és nyilván egy példányt jó páran elolvastak vagy legalább átlapoztak).

A könyvek és a brosúrák terén pontos számokat közöl a Kiadói Főigazgatóság korábbi beszámolója (adatait lásd a 13. jegyzetben). 1882 és 1891 között a cenzúrázott kiadványok száma kerekítve 5200-ról 8500-ra nőtt, ívterjedelemben 42 ezerről (átlag 8 ív) 58 ezerre (közel 7 ív), az összes példány pedig 15 millióról (az átlag közel három ezer) 22 millióra (2,6 ezer) emelkedett. Az orosz statisztika nem választotta szét a kisterjedelmű brosúrákat és a ténylegesen könyvnek minősülő (50 oldalt elérő) kiadványokat: így összefoglalóan az állapítható meg, hogy az átlagos terjedelem és átlagos példányszám – a választék számottevő bővülése mellett – egyaránt szerény mértékben csökkent. *P. N. Miljukov* könyvének adatai szerint a cári Oroszország könyvkiadása 1912-ben jutott el a csúcra: ekkor 34,6 ezer kiadvány összesen 133,5 millió példányban látott napvilágot (ez átlag négyezer példány). Ezt követően a számok fokozatosan csökkentek: 1916-ban már csak 18 200 kiadvány jelent meg 109 millió példányban.¹⁴

Ha egy olyan kisebb városban jelentettek meg időszaki kiadványt, ahol nem működött kinevezett cenzort, akkor a kiadványt a kormányzósági apparátus hivatalnokai bírálták el.¹⁵ A cenzorok gyakorta igen leterheltek voltak; a kazanyi cenzornak például a kilencvenes években évente ezer (!) könyvet (1892-ben 1192-öt) kellett átvizsgálnia és minősítenie.

Új média

A mozgókép iránt már feltalálása után orosz földön is rögtön óriási érdeklődés nyilvánult meg, s már 1896-tól megjelentek az első vetítő gépek a nagyvárosokban. 1914-ben 1500 mozi működött, ezek összesen 106 millió (!) nézőt vonzottak. A könnyű befogadást kínáló új média

másfél évtized alatt tömeges fogyasztóra talált a jószerevével még szinte írástudatlan közegben, létrehozva az első nagy vetélytársat az olvasás számára.

Könyvtárügy, közkönyvtárak

Kezdetek: a nyilvános könyvtárak megjelenése

A nyilvános könyvtár típusa – néhány fontos korábbi alapítást (Tudományos Akadémia Könyvtára Szentpéterváron stb.) leszámítva – Nagy Katalin idején jelent meg Oroszországban, nyilván nem függetlenül az európai, közelebről a német ajkú világban észlelt tendenciáktól. (Mint sokok cári feleség, Katalin is német hercegkisasszonynak született.) Mária Terézia és II. József 1774-ben jelölt ki minden örökös tartományban egy-egy nyilvános könyvtárat. (Erre válaszul – minthogy Magyarország nem tartozott ezek közé – hozta létre *Klimo György* pécsi püspök nevezetes *bibliotheca publicáját*.¹⁶)

A novgorodi kormányzó konkrét javaslatot tett le az uralkodónő asztalára, megjelölve a minden kormányzóságban létrehozandó nyilvános könyvtár felállításához szükséges támogatás összegét is. Katalin ezt támogatta, így az első ilyen intézmények megteremtése a helyi szándékok függvénye lett (Tula 1778, Irkutszk 1782, Kaluga 1793 stb.). Több eredményt ígértek a már I. Sándor reformer évtizedében (1804) kibocsátott rendeletek: az új egyetemi működési szabályzatok, a könyvkiadók alapításának és a külföldi könyvek behozatalának a megkönynyítése. Érdekes pillanat, amikor 1803-ban Új-Arhangelszkben – az akkor még Oroszországhoz tartozó Alaszkában – hoztak létre magánkezdemenyezésből nyilvános könyvtárat.

Természetesen a kor mindvégig legfontosabb nyilvános könyvtára a szentpétervári Császári Nyilvános Könyvtár (*Imperatorszkaja publicsnaja bibliotyeka*) volt, amelynek impozáns épülete 1814-ben készült el. Ez a későbbi közneven a „Publicska”: a szovjet időkben Szaltikov-

Scsedrin, mai nevén Orosz Nemzeti Könyvtár (*Roszszijszkaja nacionalnaja bibliotjeka*), mely 1810-től kapott két sor kötelepéldányt minden oroszországi nyomtatványból. Alapítása (1795) Nagy Katalin nevéhez és a lengyel arisztokrata Załuski-fivérek (mindketten püspökök) Európa szerte nevezetes 200 000 kötetes, 1747 óta nyilvános varsói könyvtárának (*Bibliotheca Zalusciana*) a megszerzéséhez és Lengyelország felosztásához kötődik. (Magyarán hadizsákmányként szállították Varsóból Szentpétervárra.) A „Publicska” a cári személye körüli miniszter irányítása alatt állt, egyébként a cári család használatára külön udvari könyvtárat tartottak fenn. A XIX. század második feléhez számos fontos országos könyvtár létrejött (történettudományi, pedagógiai stb.). Oroszországban is sok kereskedelmi (előfizetéses, tagdíjat kívánó) kölcsönkönyvtár működött. Fontosak voltak továbbá az egyetemek (Kazany 1804 – itt volt könyvtárigazgató 1825–1837 között, majd rektor a nagy matematikus, *Lobacsevszkij*; Moszkva 1813 – a tűzvész után újjáépítve; Szentpétervár 1823, Kijev 1834, Műszaki Egyetem 1842), továbbá a gimnáziumok és a hadsereg (valamint a hadiflotta) vezetésének a könyvtárai is. A későbbiekben az értelmiség tudományos könyvellátását segítették a kormányzósági székhelyeken létrejött levéltári tudományos bizottságok könyvtárai is.¹⁷ A legfontosabb teológiai könyvtár a troice-szergijevi (zagorszki) kolostorban működő Moszkvai Teológiai Akadémia könyvtára volt, amely fokozatosan számos ősi kolostori könyvtár kincseit is átvette. (A könyvtárat 1919-ben az új hatalom a Rumjancev Múzeumhoz, illetve új nevén a Lenin Könyvtárhoz csatolta, majd a harmincas évek közepén a közel fél millió kötetet Moszkvába szállították.) Az első átfogó könyvtárfejlesztési tervet *N. Sz. Mordvinov* (1754–1845), a kor egyik legműveltebb orosz közeleti alakja¹⁸ 1810-ben tette le I. Sándor asztalára, városi nyilvános könyvtárak létrehozását javasolva. Mint annyi más, ez is a fiók mélyére került. Mordvinov kormányzóként 1830-ban a belügyminiszterhez fordult analóg javaslattal: 5–6 év alatt köz-

ponti kormányzati pénzből létesítsenek mind az 50 kormányzóságban nyilvános könyvtárat (*publicsnaja bibliotjeka*), valamint támogassák a könyvkiadás és -kereskedés meghonosítását. Mordvinov törekvéseiben hasonlítható fiatalabb kortársához, a szintén angolmán Széchenyi Istvánhoz. A javaslat szinte szó szerint visszaköszön a belügyminisztériumi körlevélben, amely 1830. július 5-én lett szétküldve az összes kormányzóságba: ám a Mordvinov javasolta kormányzati szerepvállalás ezzel be is fejeződött, mert a körlevél a helyi kormányzót és a nemesi vezetőket kérte fel a gondolat anyagi és erkölcsi támogatására.

A következő másfél évtizedben összesen 27 kormányzósági (és ezen felül tucatnyi megyei) könyvtárat létesítettek, s ezekben összesen 77 ezer kötet könyv kapott helyet (átlag közel 3 ezer kötet, miközben a szélső értékek: 1100 és 11 ezer). Az eredeti tervvel ellentétben fizetett könyvtárost csak kevés helyen alkalmaztak, hogy az önkéntes felajánlásokat inkább könyvek és időszaki kiadványok vásárlására fordítsák. Egy 1840-es elemzés az akkor működő 26 könyvtár 66 ezer kötetének tartalmi összetételéről tájékoztat (kerekített számok): szépirodalom és irodalomtörténet – 35%, időszaki kiadványok – 24%, történelmi, földrajzi művek és útleírások – 20%, orvosi, műszaki, mezőgazdasági és természettudományi könyvek – 12%, vallás, illetve jogtudomány – 3–3%, filozófia – 2%. Az olvasók a kölcsönzésért fizettek, ezt többnyire csak a birtokos vagy hivatali nemesek, katonatisztek, esetleg kereskedők és lelkészek vállalhatták. A helybeni használat viszont ingyenes volt, egyes helyeken még a katalógust is használhatták az érdeklődők. Az egy könyvtárban évente megforduló olvasók száma elég szerény volt: leggyakrabban pár tucatról tanúskodnak a számok. Az éves látogatói szám néhány kiemelt könyvtárban érte el a 2–3 ezret (Odessza 3 ezer, Tambov 2 ezer, e körben már a kispolgárság képviselői is megjelentek). A negyvenes években érték el néhány könyvtárban az évi 2–3 ezer kölcsönzés szerény nagyságrendjét. A 48-as európai forradalmak ellenhatásaként a hatalom szigorította e

könyvtárak cenzori és rendőri felügyeletét (sok meg is szűnt), s a helyzet csak I. Miklós halála után kezdett javulni. Összefoglalva mégis megállapítható, hogy a közösségi (nem magán) „könyvtár” fogalma ezekben az évtizedekben reális jelenséggé vált, jóllehet még inkább csak a szűkebb társadalmi-szellemi elit körében.

A zemsztvo és a helyi közkönyvtárak születésének előzményei

Már I. Sándor reformkorszakának bizalmasa, *M. M. Szperanszkij* készített olyan tervezetet, amely az orosz birodalom államszervezetét némileg demokratikusabbá tette volna (városi és kormányzósági önkormányzati testületek, végül országos parlament). Csak évtizedekkel később kezdtek hozzá az átalakításokhoz, így az 1864-es közigazgatási reformtörvény lehetővé tette a – korlátozott jog- és hatáskörű – falusi-városi és járási, majd később a kormányzósági hivatalok és testületek (zemsztvo és дума) felállítását. A kormányzósági dumába a helyi és járási zemsztvok választottak képviselőket. Természetesen a vagyoni előny dominált: az első években a helyi zemsztvokban a nemesek aránya 42%, míg a kormányzósági szinten már 74% volt. Ezzel szemben a parasztok aránya a két szinten: 10,5, illetve 4%. Az országos parlament, a Duma viszont csak az első forradalom idején, 1906-ban születhetett meg, Szperanszkij után csaknem száz évvel. Minthogy a zemsztvo érdemi politikai szerepet nem kapott (hatásköre: utak, egészségügy stb.), előtérbe került működésükben a közoktatás és az iskolán kívüli népművelés, az elemi szintű írás-olvasás elterjesztése.

Az 1860-as évekig az ortodox egyház lelkesei szerveztek elemi iskolákat vagy legalább vasárnapi iskolát, most a zemsztvo képében komoly vetélytársuk jelent meg. A zemsztvók 1875-ig 10 ezer iskolát nyitottak, ezekben (többnyire) 150–300 kötetes könyvtár is helyet kapott. Felettük pedig, támogatást nyújtandó, több országos művelődéspártoló társaság (Pétervári Pedagógiai Társaság, egy másik a Mordvinovék Szabad Közgazdasági Társasága

– Volnoje ekonomiceszkoje obszesztvo – keretében 1861-től működő alfabetizációs bizottság, Komitet gramotnosztyi) jött létre. 1880-ban egy szakértő kiszámolta, hogy a teljes országos lefedéshez nem néhány tízezer, hanem több százezer iskolára lenne szükség.

A helyi oktatáspolitikát természetes következményeként a zemsztvók az általános műveltség megszerzéséhez és fejlesztéséhez szükséges olvasáskultúrával is foglalkozni kezdtek. Az 1865-ben megjelent sajtótörvény a belügyminisztérium (illetve a kormányzó) engedélyéhez kötötte új könyvtárak létrehozását (tipikus „húzd meg, ereszd meg”, adok, fékezek szituáció). Az 1884-es cenzúra-szabályzat mellékletében helyet kapott a nyilvános könyvtárak „ideiglenes” szabályzata (Pravila o publicsnih bibliotekah). Ez a szabályzat az első orosz forradalom éveit leszámítva egészen 1917-ig érvényben maradt, melynek értelmében a belügyminisztérium felhatalmazást kapott olyan jegyzékek kibocsátására, amelyek kötelezően megszabták, milyen kiadvány kerülhet a népkönyvtárakba.

Eleinte a zemsztvók csupán helyi olvasóköroket szerveztek (1872), majd a kormányzat 1876-tól engedélyezte a kormányzósági székhelyeken is. A kötelező országos jegyzékek a könyvkiadás-könyvkereskedelem szintjén már cenzúrázott, tehát engedélyezett választéknak csupán 3–4%-át tartalmazták, a könyvtárak csak e szűkített választékból meríthettek. Kihagyták az olyan nagy kortárs-írókat is, mint *Csehov*, *Dosztojevszkij*, *Korolenko*, *Leszkov*, *Nyekraszov*, *Szaltikov-Scsedrin*, tehát a könyvtárak és olvasókörok az állami ideológia eszközeivé degradálódtak a kormánypolitika kezében.

Az orosz közkönyvtárak első negyedszázada (1880–1905)

1883-ban országos tanítói konferenciát szerveztek a zemsztvók, ahol kimondták, „*a népiskolák csak akkor fognak jól szervezeten és szilárdan működni, ha mindenütt népkönyvtárakra támaszkodhatnak*”, és „*az iskolai könyvtár köteles az olvasói ízlést nevelni és bővíteni*”.¹⁹ A fent em-

lített 1884-es „ideiglenes” szabályzat alapján a belügyminiszter többször adott ki további korlátozásokat életbe léptető körleveleket (a tanuló ifjúság nem látogathat térítéses könyvtárakat, az iskolai könyvtárak állományában sem lehet olyan kiadvány, amely a közművelődési és népkönyvtárak tiltó listáin szerepel stb.). 1892-ben a belügyminisztérium az időszaki kiadványokra is korlátozó jegyzéket bocsátott ki.

A kormányzati pénzügyi támogatás – amely hiányzott a zemsztvók által létesített népkönyvtárak esetében – inkább egyházi fenntartású iskolai és népkönyvtárak létesítését erőltette, ismét a nagyobb megbízhatóság jegyében. Az egyház-községi iskolai könyvtárak korábbi 12 ezres száma a kilencvenes évek elejére ily módon elérte a 27 ezres nagyságrendet, vagyis szerencsésebb körzetekben eljutott fokozatosan a falu népéhez. Már csak azért is, mert ebben az időszakban a zemsztvok és más civil szervezetek közösségi célú könyvtárai még inkább városi intézményként ismertek: a nyolcvanas évek közepén az európai Oroszországban számuk mindössze 421, a mai ukrán és fehérorosz területek könyvtáraival együtt sem érte el az ötszázat. Ezen belül a főbb típusok:

- a kereskedelmi kölcsönkönyvtárak és olvasókabinetek (bibliotyeka dlja cstenyija); ezekben a kölcsönzés csak viszonylag magas térítés mellett volt igénybe vehető,
- a különböző szakmák, értelmiségi csoportok (orvosok, jogászok) társaságainak vagy klubjainak könyvtárai,
- a magas beiratkozási díjat, kölcsönzés esetén ezen felül bizonyos térítést megkívánó, de elvben mindenki számára hozzáférhető városi közművelődési könyvtárak (ezeket nevezték obscsesztvennaja bibliotyekanak),
- s végül a legifjabb típus, a kölcsönzést is ingyenesen nyújtó népkönyvtárak (narodnaja bibliotyeka).

A közművelődési könyvtárak közül egyesek már figyelemreméltó szintet értek el, a jobbak akár 30–80 ezres állományukkal több ezer beiratkozott olvasót, több tízezer látogatót vonzottak

(1892-ben Odessza: 70 ezres állomány, 4500 olvasó, 47 ezer látogató, Harkov: 30 ezres állomány, kétezer olvasó, 25 ezer látogató stb.).

A zemsztvók által létrehozott ingyenes népkönyvtárak és olvasótermek száma a kilencvenes évek elején háromezerre tehető. Döntő többségük iskolákhoz kapcsolódott, s tipikusan heti egy-két alkalommal lehetett kölcsönzésért felkeresni. Állományuk általában ezer körüli, a nagyobbaké másfél ezer kötet, használatuk ennek megfelelően igény szerény. Néhány városi népkönyvtár számít kivételnek: az első harkovi népkönyvtárnak 3,5 ezer beiratkozott olvasója egy év alatt 29 ezer látogatást tett és 41 ezer kötetet kölcsönzött, az odesszai népkönyvtár hasonló adatai: 7,5 ezer olvasó, 67 ezer látogató, 88 ezer kölcsönzés. Ezek fölé emelkedett az 1885-ben alapított moszkvai, Turgenyev író nevét viselő könyvtár (Bibliotyeka-csitalnja im. I. Sz. Turgenyeva, mely ma újra e néven működik), mely évi 80 ezer látogatást és 100 ezer kölcsönzést regisztrált.

A Szabad Közgazdasági Társaság 1894–1895-ben elemzést készítettett különböző kormányzóságok öt megyéjének adataiból az ottani iskolai és népkönyvtárakban kölcsönzött csaknem 370 ezer mű tartalmi összetételéről. Az eredmények szerint a szépirodalom 47%-kal részesedett, ezt követte a vallási és erkölcsnemesítő tematika 31%-kal, a történelemre 15, az összes természettudományi és a mezőgazdasági irodalomra 7% érdeklődés jutott.

Az orosz közkönyvtárak rövid fénykora (1905–1916)

Az első orosz forradalom nyomására a kormányzat engedményekre kényszerült szinte minden téren. Nem volt kivétel a cenzúra sem, ami közvetlenül érintette a könyvtárak működési feltételeit. Már 1904 végén, 1905 elején több kormányzóságból kérelemmel fordulnak a központhoz az 1890-es cenzúra-szabályok enyhítése végett. 1905 nyarán az Orosz Bibliológiai Társaság feljegyzésben összegezte a könyvtárak változtatási igényeit, s ezt az iratot küldték szét – támogatást várva – a kormányzósági zemsztvókhoz.²⁰

Eredményt akkor értek el, mikor az általános sztrájk közeledtével a kormányzat meghátrált, s 1905. december 2-án eltörölte az 1890-es cenzurális korlátozásokat. Ezt megelőzte az 1905. október 17-i cári manifesztum, amely a politikai és szabadságjogok részleges érvényesülésének nyitott utat. A következő könnyítés 1906 februárjára datálódik, amikor az iskolákban működő népkönyvtárak számára oly terhes kötelező (az 1884-es és a későbbi) jegyzékeket is annuláltak, így végre szabadabban gyarapíthattak olyan könyveket, amelyek iránt tényleges igény mutatkozott. (S nem utolsósorban kaphatók is voltak a korábbi kötelező jegyzékek számos tételével ellentétben.) A forradalmi apályal a kormányzat és a kormányzók új erőre kaptak korábbi egyeduralmi törekvéseik érvényesítéséhez. (Például bekérték az olvasói nyilvántartásokat annak vizsgálata céljából, hogy megbízható-e az olvasó-alattvalók olvasmányaik tükrében.)

A birodalom egyik legműveltebbnek számító kormányzóságában, a harkoviban a teljes népességből a helyi zemsztvók által fenntartott könyvtárakat 1908-ban a lakosság 2,9, öt évvel később 3,55%-a használta. (Az arány a kevésbé tehető és főleg kevésbé igyekvő kormányzóságokban ennek csupán tizede lehetett.)

A birodalom egészét tekintve a zemsztvókhoz kötődő köz- vagy népkönyvtárak száma 1912-ben 19 ezerre, 1916-ra már 24 ezerre növekedett. Mintegy négyötödük változatlanul a helyi elemi iskolához kapcsolódott, s kínálatuk meglehetősen szegényes volt (átlag 300 kötet). A moszkvai kormányzóság főbb adatai: 634 könyvtár, ezen belül 534 egyben gyermekkönyvtár (nyilván iskolában működtek), 6 térítéses könyvtár, 18 gyári, 28 az antialkoholista szervezet keretében. (Összesen 29 könyvtárban volt olvasóterem.)

A kereskedelmi célzatú (többnyire könyvesboltokhoz kapcsolódó, tehát városokban működő) könyvtárak száma kétezerre tehető az első világháború idején (ebből 59 Moszkvában, 45 Szentpéterváron).

Számos kormányzóságban alapos statisztikai jelentéseket bocsátottak ki a könyvtárak helyzetéről, helyi tanfolyamokat szerveztek a könyvtárosok képzésére. A zemsztvók az 1917. februári polgári forradalom után a következő évre igen jelentős pénzügyi eszközöket terveztek a könyvtárak, a lassan már formálódó járási-megyei könyvtárhálózatok (letéti rendszer stb.) fejlesztésére, azonban ezt az önkormányzati rendszert az októberi hatalomátvétel után a bolsevikok egy tollvonással felszámolták.

A Szent Szinódus, a legfelső egyházi hatóság mellett működő oktatási tanács gondoskodott arról, hogy 1909 és 1914 között az egyházi iskolai és népkönyvtárakba összesen 15,5 millió tankönyv és más, nem tananyagnak minősülő olvasmány jusson. Jelentősége az olvasáskultúra terjedése szempontjából felbecsülhetetlen, ám hosszabb távon bumeráng-effektussal fenyegetett. Az egyházi iskolai vagy közkönyvtárak száma a csúcson, 1916-ban már meghaladta a 33 ezret.

Össességében 1914-ben az Orosz Birodalom területén 76 ezer könyvtár működött, ezek állománya elérte a 46 millió kötetet (átlag 600 kötet). A 76 ezernek csaknem négyötöde iskolai könyvtár. (E halmaz összegzett állományáról nem találtunk adatot.)

Regionális történetek a vidéki könyv kultúráról, közkönyvtárakról

Egy olyan hatalmas területű és népességű birodalomban, ahol a két főváros alapvetően különbözött (170 millióból különben is 3 millió lakost jelentett, mindössze 2%-ot) a végül mintegy 90 kormányzóságra tagolódó, s igen gyakran tényleg Isten háta mögötti (ritkán lakott, úttalan stb.) vidéktől, érdemes felvillantani pár képet a vidéki közkönyvtárak megszületéséről és kezdeti eredményeiről.*

* E sorok szerzője még száz évvel később is azt tapasztalta, hogy a fővárost elhagyva, tehát Moszkvától csupán 30–50 kilométerre, valami egész más világ kezdődik, a „földrajzi” út egyben „időutazásnak” is beillett. Egy orosz a fővárostól 150–200 kilométerre még „Moszkva-környékről” beszél, s tegyük ezt át hazai viszonylatra: Debrecen, Szeged vagy Pécs mint Budapest „környéke”? Ott a távolság úgy 800–1000 kilométernél kezdődik, s lehet ennek többszörösét is átélni.

Szibéria a XIX. században épp csak elindult a modernizáció útján; sokak számára még mindig a száműzetés és kényszermunka fogalmát idézte fel. A reformok évtizedében a meginduló vasútépítkezések új lehetőségeket és igényeket ébresztettek, de ez inkább csak a 80-as évekre vált valósággá: addig a könyvek is ló vontatta eszközökön (postakocsi stb.) érték el a távoli városokat (Tyumeny, Irkutzk), gyakran 20–25 nap alatt, de ez a közlekedésre alkalmatlanabb évszakban akár 1–4 hónapig is eltartott. Szemfüles kereskedők a hatvanas évek derekától már tartottak vegyesboltjukban néhány könyvet is.²¹ Kifejezetten csak könyvvel foglalkozó boltok a nyolcvanas évektől jelentek meg szibériai városokban (1885: Krasznajarszk, 1886: Tobolszk), a kilencvenes évektől pedig már nagykereskedői lerakatok, raktárak is szerveződtek (főként a népies kiadványok köréből). Ennek ellenére igen ritka tünemény a családi könyvanyag. Egy hivatalos felmérés a századfordulón egy járás 1262 házából 378-ban talált könyvet (összesen csupán 1441 példányt, tehát még négy könyv sem jutott egy könyvet birtokló családra). Az *Észak-Kaukázus* Puskin és Lermontov óta kissé ismerős lehet számunkra is. A sztavropoli kormányzóság – innen származott Gorbacsov – névadó székhelye a XIX. század közepén 14 ezer lakost számlált, amikor 1852-ben megnyitották az első fizetős nyilvános könyvtárat.²² A könyvtárat egy hivatali épületben rendezték be, s megnyitásakor közel 500 vásárolt és 65 ajándékozott kötetet számlált (fővárosi könyvkereskedőtől vártak még 240 kötetet). A szabályzat szerint egy állami alkalmazott évi jövedelmének 1%-át, míg egy magánszemély 7 ezüst rubelt volt köteles áldozni a szolgáltatásért. Közel 30 évig működött így a könyvtár, mígnem 1880-ban városi fenntartásba került, és gyarapítása közpénzből folytatódott. (A városi дума 700, a statisztikai hivatal 200 stb. rubelt adott e célra.) Századvégi adatok szerint leginkább szépirodalmat vettek ki az olvasók (közel 8 ezer kötet), ezt követték az időszaki kiadványok (5500), de igényeltek gyermekirodalmat is (1100). A gyűjtemény elég jó választékot kínált a XIX. század neves orosz

és nyugat-európai íróinak műveiből. Már a 80-as évek elejétől közel 50 folyóiratot és újságot járattak. Az olvasók negyedét a diákok tették ki, mögöttük magasabb arányban voltak jelen a hivatalnokok (23), pedagógusok (17), katonák (14), illetve a kereskedők és orvosok (5–5%). A század legvégén szinte gomba módra nyitottak meg számos további könyvtárat az érdeklődő közönségnek, most már nemcsak a székhelyen, hanem kisebb településeken is, sőt faluhelyen is megjelentek a könyvtárak (1897-ben 11, a következő két évben pedig 5 és 13 kis (ujezd) népkönyvtár megnyitására került sor).

A szaratovi kormányzóság egyik megyéjének (ujezd) székhelye volt a Volga partján *Caricin*, a későbbi hatalmas iparváros Sztálingrád, mai nevén Volgograd. A városi közművelődési könyvtár 1896-ban létesült a helyi tűzoltóság épületében.²³ Berendezését segítette nagylelkű mecénásként egy helyi kereskedő, *V. Lapsin*. Az olvasók havi 15 kopejkát (tehát éves szinten kb. 2 rubelt) fizettek, ha kölcsönözni kívántak. A gyűjtemény 1917-ben elérte a 9 ezres határt. 1900-ban a járási zemszvo kidolgozta a falusi népkönyvtárak telepítésének tervét. Anyagi háttérként kínálkozott a nagylelkű kiadó, *F. Pavlenkov* hagyatékából igényelhető támogatás. (Az első évben ez könyvtáranként 100–100 rubel volt; ez a „startfinanszírozás” 3 évig tartott, majd ezt követően évi 25–25 rubelt lehetett igényelni.) 1912-re a megyében ilyen módon 38 ingyenes népkönyvtárat sikerült telepíteni; döntő többségük a helyi iskolában kapott helyet.

A birodalom észak-nyugati táján, a mai Karéliában terült el a XIX. század végén az *olonyeci kormányzóság*, ahol a falusi könyvtárak létrehozása a kilencvenes években kezdődött.²⁴ Komolyabb eredményt azonban csak 1908-tól ért el a szervezés – főként pénz hiányában –, mikor már a kormányzósági дума és a megyei zemszvtók is napirendre tűzték a kérdést. A tervezés folyamán úgy számoltak, hogy egy-egy könyvtár ellátási körzete 9–15 verszta (egy verszta kb. 1,1 km) távolságra terjedjen ki. Igyekeztek minden ismeretágot átfogó gyűjteményeket telepíteni („gimnázium könyvek által” volt a jelszó), s egy-egy

könyvtár mérete elérte a kétezer kötetet, s egy könyvtárra – 1914 elején már 62 működött – átlag 255 olvasó jutott. E komolyabb – úgymond, területi – hatókörű könyvtárakat egészítették ki a minden elemi iskolában meglévő iskolai népkönyvtárak (átlag 400 cím) és az egyházi iskolák még szerényebb (átlag 240 kötetes) állományai. A legelső szint a „táska-könyvtárnak” becézett megoldás volt, amikor 5–6 kötetet forgattak a nagyon ritkán lakott területeken az iskolák volt tanulóinak körében olvasói kedvüket fenntartandó. A könyvtárak használatáról sokféle adat maradt fenn, talán a legérdekesebb az, hogy ahol olvasóterem is működött, a látogatók közel negyede nem helyi, hanem 5–15 kilométerre élő lakos volt. Feltűnő viszont, hogy egy jól dokumentált megyei könyvtár adatai szerint olvasóik közt egyetlen 40 év feletti sem volt. A kölcsönzött anyagnak mindenütt legalább fele szépirodalom, s 10–12%-ot ért el a történelem, földrajz (útleírás), természetrajz. Az eredmények annak is tulajdoníthatók, hogy a falusi könyvtár vezetője tipikusan a tanító volt, aki egyrészt ismert mindenkit, másrészt évi fizetés-kiegészítést is kapott plusz munkájáért (1913-ban 360 rubelt), vagyis eredményesen ösztönözték jó munkára. A mai *Komi Köztársaság* – nyelvrokonaink vidéke – a cári birodalom európai részének északkeleti sarkában terül el; akkoriban a vologdai és arhangelszki kormányzóság három megyéjét alkotta a maga 170 ezer lakosával, közülük 96% paraszti sorban élt mindössze 16%-os írástudással. Halászat, vadászat, fakitermelés, prémfeldolgozás volt a leggyakoribb foglalkozás. Népkönyvtár alapításának szándéka a nyolcvanas években merült fel, de a realizálásra csak 1894–95-ben került sor.²⁵ Ebben nagy szerepe volt a fővárosi írás-olvasást támogató bizottságnak (Petyerburgszkij komityet gramotnosztyi), amely szakmai oldalról segítette a helyi zemsztvóknak a könyvtáralapítás terén. Az Uszty-Sziszoli megyei zemsztvo könyvtáraként 150 rubel támogatást szavazott meg, így 1897-ben három, majd a következő évben még négy népkönyvtár jöhetett létre. A vologdai kormányzóságban működő Segítség (*Pomocs*)

társaság – száműzöttek helyi szervezete – is segítette e munkát, egyebek mellett szerény (tízoldalas) segédletet készítettek 1903-ban „ingyenes népkönyvtárak felállítása és működtetése” tárgyában. 1901-ben jelent még Szentpéterváron a néhai F. F. Pavlenkov kiadó örökségét felhasználó alapítvány jegyzéke ingyenes népkönyvtárak támogatására, nyolc témában, melyek közül a leggazdagabb a szépirodalmi volt a maga 128 címével (Puskin, Lermontov, Gogol 10–14 kötetes kiadásai egy-egy címnek számítottak). A történelmi rész 60 címet kínált, köztük Kljucsevszkij orosz történelmi szintézisét. A vallási-hitbuzgalmi tematika (34 cím) jeles szentek élete mellett az orosz egyház múltjában kiemelkedő szerephez jutott kolostorok (a kijevi Lavra, az általunk a szovjet időkben zagorszkinak ismert, voltaképp Troice-Szergijevi Lavra) illusztrált bemutatását is nyújtotta. 1902-ben a vologdai kormányzó-ság már 257 kis népkönyvtárat működtetett. A pavlenkovi lehetőségből azonban csak szerény mértékben meríthettek, mert a kötelezőnek szánt minisztériumi gyarapítási (magyarán: tiltó) jegyzékek igen megnehezítették az érdemi gyűjteményépítést, illetve ezek miatt gyakran kerültek a könyvtárakba senkit nem érdeklő kiadványok. A jarenszki megye területén csak 1908-ban került sor népkönyvtárak megnyitására. A 39 könyvtár összegzett állománya 4100 kötet volt (egyre mintegy 100 kötet jutott). A zemsztvók viszonylagos szegénysége is akadályozta a fejlődést, ezért az 1911-es könyvtári konferencián a terület képviselője azt javasolta, hogy az ingyenes népkönyvtárak költségeinek felét az állam vállalja magára. Erre nem került sor, viszont a háború kezdete tovább rontotta az esélyeket; itt a könyvtári munkát is végző tanító csak évi 12 rubel pótlékot kapott.

1914 nyarán a háború hatására a cár a főváros német nevét (Sankt-Peterburg) oroszosította *Petrográdra*. Itt még arról a szándékról számolunk be, hogy 1914–1915-ben egységes városi rendszer tervezetét dolgozták ki.²⁶ Az 1911-es könyvtári kongresszus állásfoglalása nyomán a városi és területi zemsztvók hatáskörébe tartozó könyvtárak egységes fejlesztése is napirendre

került; megvalósítása három kormányzóságban sikerült (Jaroszlav, Perm, Olonec), a nagyvárosokban, így Szentpétervárt is csak a tervezetig jutottak el, pedig a kongresszus ajánlásai nevesítették a két fővárost. Az 1911-es országos szakmai kongresszust még ugyanebben az évben követte a zemsztvo-intézmények országos népművelési kongresszusa, ahol szintén megfogalmazták a kormányzósági és megyei könyvtári hálózatok létrehozásának fontosságát. (A hálózatok hármasságának lényege: a központi könyvtár a hálózat csúcshintézménye, ennek feladata a többiek egységes fejlesztése, végül speciális gyermekkönyvtárak kialakítása minél több helyen kívánatos.) Petrográdban hozzáláttak a munkának, számos elképzelés és tervezet született (az utolsó 1915 szeptemberében), ám a háborús viszonyok, majd az 1917. februári forradalom elsodorta ezeket. Mégis tanulságos felidézni a szándékokat. A szentpétervári tervezet egyértelműen csak a zemsztvók által fenntartott közkönyvtárakra tért ki, tehát nem foglalkozott más közhasznú (térítési stb.) könyvtárakkal. A vezetés szándéka eredetileg az volt, hogy a császári „Publicska” megnyitásának 100-ik évfordulójára, tehát 1914-re sikerüljön megvalósítani a célkitűzéseket. Ennek jegyében a zemsztvo közgyűlésén 1914 januárjában a közoktatási bizottság vezetője azt javasolta, hogy mindenekelőtt hozzanak létre központi könyvtárat, mert leginkább az hiányzik a modern hálózathoz. Ám a következő ülésen már – jócskán bővítve a témát – az egész iskolán kívüli népművelés tervezésének szándéka fogalmazódott meg. Nyáron mégis úgy döntöttek, az egyik piactéren álló kereskedelmi épület legyen a leendő központi könyvtár bázisa, s áldozzanak ezer rubelt a leendő állomány megvásárlására. Decemberben javaslat érkezett, vegye meg a város 25 ezer rubelért egy 1830 óta gyarapodó (térítés mellett használható) könyvtár állományát. A sok tervezet ellenére – vagy épp ezért – a központi könyvtár kérdésében igazi megoldás nem született. A kerületi szintű hálózatszervezés ennél sikeresebbnek bizonyult. Tizenkét kerületből tízben működött városi fenntartású népkönyvtár, ezekből szerveződtek a kerületi ellátás

egységei. Minthogy 1913-ban a könyvtárlátogatók (helyben olvasók) háromnegyede kiskorú, magyarán gyermek volt, mindenki különösen fontosnak tartotta a speciális gyermekkönyvtár létrehozását. Az egyes könyvtárak állománya és látogatottsága igen eltérő nagyságrendet képviselt: előbbi vonatkozásban minimum 740, maximum 16 ezer, míg utóbbinál az évi 4 és 27 ezer volt a két szélső érték. A főváros lakossága ekkor 1,6 millió, az írni-olvasni tudók száma 920 ezer (ennek 60%-a férfi), ezért úgy számoltak, hogy egy kerületi könyvtárra – az olvasni tudók 33%-át feltételezve lehetséges könyvtárhasználóként – legkevesebb 23 ezer ember jut. A városi összesített állomány 119 ezer kötet lévén, egy kerületre mintegy 6700 kötet juthat (ha ebből egy kisebb hányad a gyermekkönyvtárba kerül, akkor marad 6 ezer kötet, amit célszerű 9 ezerre felvinni). Részletesen kidolgozták a leendő központi könyvtár működésének részleteit is (pl. szerveződjön általános, tájékoztató-bibliográfiai, fölőspéldány-, pedagógiai osztály, hírlap- és folyóirattár stb.). Ekkor úgy gondolták, hogy jól működő kerületi hálózat birtokában a központnak nem kell kölcsönzési funkciót ellátnia. Ez tipikus német minta volt: a központi könyvtár egyfajta tudományos Stadtbibliothek (lásd példaként a Wiener Stadtbibliothekot), mely önálló tudományos könyvtár, ráadásul nem kapcsolódik a közkönyvtári hálózathoz.

Olvasók és olvasmányaik

A népies kiadványok (népiratok) közönsége

Az illusztrált népies vagy ponyvakiadványok (szentek élete, lovagkori történetek, kalandregények, mesék stb.) a 60-as évektől érték el a falusi olvasókat. 1860-ban *A Köz Hasznára* (Obszesztvennaja polza) névvel egyesületet hoztak létre, amely a következő években nagy számban adott ki olcsó, ám hasznosnak ítélt ismereteket tartalmazó, könnyen érthető stílusban íródott könyvecskéket. Az első három évben

mintegy 80 kiadvány jelent meg közel 200 ezer példányban.²⁷ A „művek” többnyire korábbi, magas színvonalú sikeres könyvek egyszerűsített változatát jelentették; ezt a kissé „lebutító” műveletet egyes „irodalmárok” végezték. A kiadók meg nem egyszer a paraszti rétegekből kiemelkedett vállalkozók voltak (maga Szityin is), akik jól értették, mi fog fogyni a megcélzott olvasói körben. Első kiadás szinte bármiből születhetett, aztán a sikeresek lettek sokszor újra és újra kiadva, ahogy a készlet fogyatkozott. Egyes népies kiadványok a városi szegénységnek szóltak, a fő piac mégis a falu népe volt. Három módon jutott el hozzájuk a termés. Elsőnek a vásárokat kell emlegetni („ponyva”), hisz a nép ott remélte, hogy szükségleteit jutányosan ki tudja elégíteni egy idő után már olvasnivaló terén is. Híres vásárokon akár több tízezer példány is gazdára talált.²⁸ A második csatornát a több tízezer ügynök alkotta, akik időről-időre „megszálltak” egy-egy falut. A harmadik út a városban munkát vállaló családtag volt, aki ritka hazamenetelekor igyekezett ilyen ajándékot is magával vinni. A népies kiadványok úrtöltöttek be olcsóságuknak köszönhetően, ugyanis e kispénzű réteg nem vállalhatta volna a hagyományos könyv vásárlását annak drágasága miatt. Nehéz országos összegző adatokat megadni, az azonban igazolható, hogy a 90-es évek közepére a példányszám birodalmi szinten elérte a 10–15 milliót. Olvasóik számát pedig a kutatók 5–7 millióra becsülik. A Moszkvai Írás-olvasást Támogató Bizottság adatai szerint tematikailag a kiadványok három csoportra tagolhatók: vallási-hitbuzgalmi művek (a választék bő harmada), szépirodalom (több mint fele) és végül egyéb (daloskönyvek, álmofejtések, levélminták stb.). Az 5–7 millióra becsült olvasóközönség természetesen már valamennyi iskolát végzett, s elindult a hagyományos, évezredes szóbeli falusi kultúrából való kiemelkedés útján.

A napilapok olvasói

Számos érdekességet ígér a népszerű fővárosi napilapok közönségének vizsgálata.²⁹ A

Birzsevie Vedomosztyit (Tőzsdei Hírek, 1880–1917) eleinte igen borsos áron kínálták a „tehető rétegeknek”, ahogy írták. Alig volt 5–600 előfizetőjük a 12, majd 16 rubeles évi előfizetési ár miatt, majd sikerült kormánykapcsolatok révén olcsó változat kibocsátására is engedélyt kapniuk: ez már csak 4 rubelbe került, és példányszáma eljutott a 15 ezres nagyságrendig. E valamelyest liberális szemléletű lappal ellentétben a *Grazsdanyin* (Polgártárs, 1882–1914) ultra-konzervatív nézeteket képviselt és terjesztett. A liberálisok szidták, a lap mégis megélt kormányzati támogatásának, valamint egyházi és nemesi körökből kikerülő előfizetőinek köszönhetően. A lap mellékletet is kínált, továbbá falusi néptanítók igen kedvezményesen fizethettek elő, de példányszáma így sem haladta meg a 4–6 ezres szintet. A *Novoje Vremja* (Új Idő, 1868–1917) volt talán a legjobban szerkesztett lap, amely 16 rubeles előfizetési ára dacára több tízezer előfizetőt, és számonként 15 ezer utcai vásárlót vonzott. Olvasói köztisztviselők, nemesek, szabad értelmiségiek, kereskedők és más kispolgárok voltak, mindazok, akik értékelték a lap hazafias szemléletét. A kiadó 1882-től már reggeli és esti kiadást is utcára dobott (utóbbi főként a más városból való előfizetőknél szolgált).

Tömeges olvasóközönség: a krimi

1870 körül – lényegében a műfaj megszületésével egy időben – az orosz kiadók piacra dobták a népszerű nyugat-európai szerzők műveinek fordításait.³⁰ 1868–1874 között tucatnyi ilyen mű látott napvilágot. A francia *Emil Gaboriau* (1832–1873) – a műfaj egyik atyja – egyik könyve ráadásul azonnal három kiadónál jelent meg párhuzamosan. A krimi ugyanakkor csak kiegészítette az eddig is viruló kalandregények palettáját. A hetvenes években rögtön megszületik a hazai, orosz szerzőjű krimi is. A bűnügyi tematika az 1866-os bírósági reform után általános érdeklődésre tarthatott számot: az újságok megteltek a bűnügyi riportokkal. Az irodalmi kritika viszont „övn alulnak” tekintette a műfajt (Dosztojevszkij is megkapta a magáét a Bűn

és bűnhődésért 1866-os megjelenésekor). A krimik fokozatosan „megszállták” a napilapokat, illetve számos újság kedveskedett olvasóinak azzal, hogy mellékletében krimit ígért. Ekkoriban a szépirodalmi művek átlagos példányszáma ritkán lépte túl a 2–3 ezres határt, egy sikeres illusztrált magazin viszont elérhette akár a 120 ezres példányt is (pl. a *Rodina*, *Haza*), s akkor a melléklet is ugyanezt a példánycsúcsot kapta. N. A. *Rubakin* adatai szerint a 90-es években a fent említett Gaboriau könyvei a népkönyvtárakban bestsellernek számítottak. Érdemes megemlíteni, hogy az európai bűnügyi regény középpontjában a rablás, a vagyonszerzés állt, míg orosz ikertestvérének inkább a szerelmi indulat adott kedvelt témát. A későbbiekben Gaboriau és társai olvasót „váltottak”: inkább a társadalom alsó rétegei (pl. a matrózok), valamint a diákság kedvelte és fogyasztotta. Az új krimi, Sherlock Holmes (Sir Arthur Conan Doyle) és társai képében a XX. század legelején ért el az orosz olvasóhoz. Viszont 1904-ben az ügyes Szityin már életmű-kiadást adott egyik illusztrált lapjához ingyenes mellékletként. Egyfajta csúcspont volt az 1908. év, amikor 624 krimi látott napvilágot, összesen 10 millió példányban. A kritikusok már komolyan féltették az orosz társadalmat, hogy a valódi irodalom kipusztul majd ebben a krimiáradatban. Egyes gimnáziumokban végzett korabeli felmérések szerint a diákok 80%-a kedvelte a műfajt. (Kijevben Holmes és Pinkerton baráti társaság is működött.)

Nőolvasók

A XIX. század hozta meg a lehetőséget a nők továbbtanulására, ez pedig maga után vonta (könyvtári) olvasóként való feltűnésüket. Első helyen érdemes említeni a főváros nyilvános tudományos könyvtárát, a Publicskát, ahol az első női olvasók már 1817-ben megjelentek, majd az ötvenes években napi több tucat látogatta a könyvtárát, hogy a század végén a látogatók egy hatodát képviseljék. A Publicska volt különben az egész évszázadban a legnagyobb gyűjtemény (1913: 2,44 millió kötet) és a legforgalmasabb

orosz könyvtár (1906 és 1910 között évi 133 ezer olvasó, ennek fele tanuló). Az első női felsőfokú tanintézmény (Felsőfokú női tanfolyamok, Viszsie zsenzkie kurszi) kitűnő könyvtárral várta az érdeklődőt. 1891-ben N. A. Rubakin azt állapította meg Odessza közkönyvtárai vonatkozásában, hogy az ingyenes könyvtár több női, mint férfi olvasót vonz, miközben becslése szerint országosan a könyvtáraknak biztos három-négyszer annyi férfi, mint női olvasója van.³¹ 1900 és 1916 között már több könyvtártípusban igyekeztek kielégíteni a növekvő számú női olvasó igényeit.

A zemsztvók népkönyvtáraiban a nők (lányok) aránya szintén ritkán érte el az egynegyedes arányt. Négy, női társasághoz (egyesülethez) kötődő könyvtár működött, voltak jótékonykodó szervezetek, ahol olvasnivalót is kínáltak, több tanintézet könyvtára (leánygimnázium stb.), s végül a csúcson a Publicska olvasóközönségén belül a századfordulón már egyharmados arányt értek el a nők. A növekvő lehetőségek és érdeklődés – és a közelgő korszakváltás – fontos tünete az is, hogy az első oroszországi könyvtárosképző tanfolyamokon 1913-ban a 357 résztvevőből 256 nő volt.

Zsidó művelődés és olvasás

A lassan polgárosuló birodalom sajátos olvasói rétegét képezték a zsidók, akik körében az írás- és olvasástudás hagyományosan sokkal elterjedtebb volt. A reformer II. Sándor cár idején jöttek létre az első szekularizált iskolák.³² Az első jiddis nyelvű regény 1861-ben, az első jiddis nyelvű lap 1862-ben látott napvilágot. Számunkra a századforduló körül tevékeny *Sólem Aléhem* (1859–1916) művei (Tóbiás, a tejesember, 1894. stb.) jelentik a jiddis irodalom csúcspontját. A cár meggyilkolását rettenetes, felülről szervezett pogromok követték (1881–1883), miközben III. Sándor 1882-ben korlátozó intézkedéseket hozott a zsidók letelepedéséről, a közép- és felsőoktatásban pedig numerus clausust vezettek be. Ezekben az években alakulnak az első – kereskedelmi célzatú – szekularizált könyvanyagot

kínáló könyvtárak (egyházi-vallási műveket korábban is lehetett kérni a helyi vallási közösség gyűjteményéből). A legjelentősebb ilyen könyvtárak a zsidóság akkori egyik legfontosabb városában, Vlnában (Vilnius, Wilno) jöttek létre, ahol közel 64 ezer zsidó élt, több könyvesbolt szinte egyidejű kezdeményezésére. (Közel egy évszázados szünet után tavaly nyílt újra zsidó könyvtár Vilniusban.) Általában letétet – fél vagy egy rubelt – kértek a kölcsönzéskor, illetve maga a kölcsönzés pár kopekbe került egy hétre kötetenként. Tekintve, hogy a zsidóság döntő többsége nagy szegénységben élt, ez nem mindenki számára volt vállalható. Később egyes zsidó értelmiségiek olyan „köröket” (kruzsok) hoztak létre, ahol könyvet is lehetett kölcsönözni (például Odesszában). Szociáldemokrata kört szerveztek például Vilniusban, itt már értelmiségiek és munkások is találkozhattak. Szintén e városban született meg az első önsegélyező szervezet, amely egyebek mellett a könyvolvasást is támogatta. A kilencvenes években a jiddis irodalom egyre népszerűbb lett, s ez egyben azt a folyamatot is gyorsította, amelynek során a zsidó népesség fokozatosan egyre jobban elfordult az orosz nyelvtől. A Bund, az orosz- és lengyelországi zsidó általános munkásszövetség létrejötté tovább erősítette a kulturális öntevékenységet, és mind több illegális könyvtár alakult (például Grodno városában). A XX. század elején egy felmérés, amelyet a zsidók közti kulturális munkát támogató szervezet végzett, azt mutatta ki, hogy a zsidó közösségek 1904-ben 105 közkönyvtárral rendelkeztek. (Ezek száma a tízes évekre elérte a 300-at.) A zsidó olvasók mind gyakrabban keresték fel az orosz közkönyvtárakat is, sőt, egyes városokban ők alkották ezek meghatározó olvasóközönségét: a minszki kormányzóság Bobrujszk városában a lakosság egyötöde volt zsidó, míg a városi könyvtár olvasói közt arányuk meghaladta a négyötödöt.

A zsidó elit körében is nagy tekintélynek örvendett a könyv és olvasás: a szentpétervári báró *David Ginzburg* a világ egyik leggazdagabb magángyűjteményét hozta létre középkori arab kéziratokkal és egyéb különleges kincsekkel. A

pazar gyűjtemény és különleges könyvtári interieur vonzotta a tudós könyvbúvárokat. A tragikus sorsú költő, *Oszip Mandelstam* (1891–1938) szívesen emlékezett autodidakta nagykereskedő apja valamelyest hasonló könyvtárára, amelyet finom por és szivarfüst lengett be.

1905 előtt az orosz közkönyvtárak nem tartottak jiddis nyelvű könyveket, csak az 1905. december 2-i és 1906. február 28-i rendeletek nyomán nyílt rá lehetőség. A zsidó művelődést támogató egyesület, az OPE (Obscsesztvo dlja raszprosztranyenija proszvescsenyija mezsduevrejami v Rosszii) égisze alatt ezután könyvtári bizottságot szerveztek a zsidó könyvtárügy létrehozása végett. *Abram Kirzsnic* (1888–1938) kézikönyvet írt az OPE által létrehozandó könyvtárak munkájának támogatására – ő maga a bobrujszki könyvtárat vezette –, illetve az OPE lapjában (*Vesztnyik OPE*) rendszeresen beszámolt az eredményekről és további tennivalókról. Az OPE 1912–1914 eleje közt 28 új könyvtár létrejöttét támogatta, ezekkel együtt 1914 tavaszán összesen 58 könyvtár tartozott hálózatukhoz. (Odessza vagy Vilna OPE könyvtárában akár ezer olvasót is regisztráltak.) Általánosítva megállapítható, hogy míg az orosz lakosság körében ritkán érték el vagy haladták meg a közkönyvtárakban a lakossághoz mért 3%-os olvasói arányt, ez az OPE könyvtárhálózatában akár 10%-os szintet is felmutatott. (Ha a helyi írni-olvasni tudókhöz viszonyítunk, akkor az olvasói arány 20–25%-os is lehet.) Életkori szempontból e körben is a fiatalok érdeklődése dominált, többnyire az olvasóknak legalább a fele 20 év alatti fiatal vagy gyermek. Az oroszországi átlagnál lényegesebb magasabb szintet mutat a női olvasók aránya, általában 40% körül mozgott. Említésre érdemes, hogy az OPE könyvtáraiban több nyelven is gyűjtöttek állományt, így nem meglepő, hogy olvasóik között akár 10–15%-ot is elérhetett az orosz, lengyel vagy litván ajkú olvasók aránya. *Arnold Zweig* (1887–1968), aki az I. világháborúban a keleti frontról is tudósított, majd többször járt azt követően is Litvániában, azt írja, hogy a kelet-európai zsidók számára a könyv mindent jelent, mindenek fölött való érték.

A könyvtárosok szakmai önszerveződése: képzés, egyesületek, szakfolyóirat, kongresszus

Képzés

Az orosz könyvtárosképzés kezdete az 1907-es év (a Moszkvai Régészeti Intézet keretében), majd 1912-ben tartottak a szentpétervári pedagógiai főiskolán könyvtártudományi kurzust. 1916-ban a Moszkvai Egyetem hirdetett meg hasonló tárgyat. Az 1911-ben tartott I. orosz könyvtári kongresszuson tárgyalták a képzés terén követendő politikát, és ki is dolgozták egy tanfolyam tervét az egyetemi és tudományos könyvtárakban dolgozók szakmai képzésére. Az 1913-ban a Moszkvai Sanyavszkij Népi Egyetemen (Narodnij universzityet A. L. Sanyavszkogo, mely magánpénzből működő intézmény volt) meghirdetett és a szakmai körökben ekkor már jól ismert *L. B. Havkina* által szervezett három hetes tanfolyamra főként népkönyvtárak és nyilvános könyvtárak munkatársai jelentkeztek. E vállalkozás szponzora *N. A. Sahov* volt. A továbbiakban a helyi zemsztvók is szerveztek tanfolyamokat.

Könyvtárosok egyesülete

Az orosz könyvtárosok szakmai szervezete több lépcsőben jött létre.³³ Előbb az orosz pedagógiai társaság egyik szekciójaként működtek, majd 1903-ban sikerült szentpétervári székhellyel megteremteni az *Orosz Bibliológiai Társaság* (Russzkoje bibliologicseszkoje obszesztvo, RBO) könyvtáros szekciójaként (43 tag, főként tudományos könyvtárakból). Végül 1908-ban önálló egyesületként a *Könyvtártudományi Társaságot* (Obszesztvo bibliotyekovedenyija, OB) alapították meg ugyanott *P. M. Bogdanov* elnökletével. Az RBO (1899–1931) a széles értelemben vett könyvkultúra képviselőit tömörítette, például sikrasszálltak a kurrens könyvbibliográfia megteremtéséért, de a képzés erősítése végett kezdeményezték szaktanszékek felállítá-

sát is a vezető egyetemeken.

Az OB-t 1908. március 18-án jegyezték be, április 4-én megtartotta első ülését, s az év végére 49 tagot számlált. 1915-ös adatok szerint már 240 tagja volt, köztük legtöbben a tudományos könyvtárak köréből (89 fő), de több tucat tag képviselte a közművelődési és népkönyvtárakat is (54 fő). Kétévente választottak irányító testületet (elnök, helyettes, titkár és 2–3 tag). A társaság az első két évben a megerősödés szakaszát élte, valószínűleg 1910 és 1913 között élte virágkorát, majd a világháború észrevehetően megnehezítette a munkát, különösen országos szinten.

A Társaság adta ki a *Könyvtáros* (Bibliotyekar) című folyóiratot, és szervezte meg az 1911-es könyvtári kongresszust 350 résztvevővel. A társaság éves beszámolóit megjelentek a szaklap hasábjain (1911–1915 között). Az OB megteremtői érzékelték a hazai kaotikus viszonyokat, ugyanakkor érzékelték az európai és amerikai egyesületek működésének előnyeit.

Elsősorban moszkvai és vidéki könyvtárosok kezdeményezésére jött létre 1916-ban a moszkvai egyetem égisze alatt az *Orosz Könyvtári Társaság* (Russzkoje bibliotyecsnaje obszesztvo, RBTO), melynek vezetői közt olyan neves szakemberek kaptak helyet, mint *L. B. Havkina* (elnök 1916–1921 között). Az RBTO kiemelten foglalkozott a vidéki könyvtárügy helyzetével és fejlesztésének főbb kérdéseivel, de előadások hangzottak el külföldi szakmai fejleményekről is. Az 1917. februári forradalom győzelme után az OB-vel karöltve javaslatokat dolgoztak ki a könyvtárügy demokratizálása érdekében. (1921-ben megszűnt, minthogy a bolsevik könyvtárpolitikát irányító művelődési főhatóság – a *Lunacsarszkij* vezette művelődésügyi főhatóság, közelebről *N. Krupszkaja* – részéről nem kapott támogatást.) Az országos és helyi könyvtáros egyesületek száma a világháború idején elérte a huszonnégyet.

Szaklap

A *Bibliotyekar* (1910–1915) negyedéves szakfolyóiratként jelent meg, szerkesztője *P. M.*

Bogdanov (1871–1919) lett, aki a Szabad Közgazdasági Társaság közel 200 ezres gyűjteményének könyvtárosaként tevékenykedett 1895–1910 között, s aki szerkesztői munkája mellett több könyvtárügyi szervezet vezetőségében is szerepet vállalt. Egyébként már 1909-ben átfogó szemlét írt az év orosz könyvtártudományi publikációból. A lap a rendszerváltozások idején más és más címen jelent meg. A szovjet időkben előbb *Krasznij bibliotekar* (1923–1941), majd a háború után *Bibliotekar*, s ma is létezik *Biblioteka*, azaz Könyvtár címen. 2010-ben emlékeztek meg 100 évvel korábbi indulásáról. Tartalma kezdetben: eredeti és fordított cikkek, továbbá szép számban könyvismertetések.³⁴ Fontosabb könyvtárakban számos külföldi, főként német, francia és angol szakfolyóiratot járattak. *Bogdanov* munkatársai is elsősorban neves szentpétervári könyvtárosok voltak. A lapra 1914-ben (a világháború előtti utolsó évre) összesen hatszáz előfizetés érkezett, ebből 223 népkönyvtár, 109 tudományos és szakkönyvtár, továbbá 149 egyéni előfizető (könyvtáros, bibliográfus, bibliofil). Szerkesztőségi beköszöntője abban látta az új orgánus feladatát, hogy az atomizáltan működő könyvtárak és könyvtárosok kicserélhessék tapasztalataikat, s ezzel hozzájárulhassanak az „orosz könyvtárügy tökéletesítéséhez”. A lapot mind a tudományos, mind pedig a más nyilvános, illetve népkönyvtárak munkatársainak szánták. A lap szerkezete rögtön kialakult: először érdemi problémafelvető írásokat közöltek, ezt a tanácsadó és krónikarovat követte, majd beszámoltak az új könyvtári szakirodalomról. E szűkebben vett könyvtári részt a legújabb tudományos szakirodalom ismertetései követték, hogy a könyvtárosok értesüljenek az érdemi újdonságokról. Az első szám a Könyvtártudományi Társaság által készített, és a közművelődési és népkönyvtárakat megcélzó kérdőíves felmérés eredményeinek ismertetését is tartalmazta (a cikk mellékletében az eredeti kérdőívet is közölték, amelyre összesen 439 könyvtártól érkezett válasz a kiküldött három-ezer kérdőívből). A felmérés lehangoló adaléka, hogy egy év alatt a válaszoló könyvtárak ne-

gyede egyetlen új könyvvel sem gyarapodott, továbbá több mint háromnegyedük – saját megítélésük szerint – könyvtári célra alkalmatlan helyen és körülmények között kénytelen működni. A következő számokban a harkovi egyetemi könyvtár igazgatója számolt be az egyetemi és más tudományos könyvtárak nem sokkal jobb helyzetéről. A következő években tárgyalták a könyvtárosképzés és a népkönyvtárak aktuális kérdéseit. Utóbbi témában a szerző a fő gondot az általános oroszországi tudatlanságban és érdektelenségben látja, ami ellen a könyvtárosoknak az eddigieknél nagyobb kezdeményezőkésséggel szükséges fellépniük. A könyvtárosok éljenek benn a helyi közéletben, keressenek és szerezzenek minél több szövetségest. 1912-ben összehasonlító elemzés vizsgálta a könyvtárak működését szabályozó 1906-os és 1912-es kormányzati intézkedéseket; a cikk arra a következtetésre jutott, hogy az új rendelet legfőbb célja az olvasók távoltartása a „veszélyes” olvasnivalóktól, s ennek érdekében mindent elkövet a meglévő népkönyvtárak működésének nehezítésére, illetve újak megnyitásának megakadályozására. A lap rendszeresen foglalkozott könyvtártechnológiai kérdésekkel (szerzeményezés, a katalógusok rendszere, könyvtárstatisztika stb.). Behatóan foglalkoztak az 1911 júliusának első hetében megrendezendő I. Oroszországi Könyvtári Kongresszus előkészítésével, majd az 1911. 3. számban a rendezvény főbb dokumentumait és értékelését publikálták, gazdag sajtószemle (az orosz újságok beszámolóit a kongresszusról) kíséretében. A nemzetközi beszámolók közt helyet kapott például a brüsszeli 1910-es könyvtáros és levéltáros konferencia munkájának ismertetése. A mai értékelő megállapíthatja, hogy a lap szerkesztői egységes orosz könyvtárügyben gondolkodtak, s igyekeztek az orosz szakmát a nemzetközi trendekkel és eredményekkel is megismertetni. Megjegyzendő, hogy korábban is jelentek meg olyan időszakos kiadványok, amelyek a könyvtári tematikát is vállalták, mint például a *Bibliograf* című folyóirat (megjelent 1884 és 1914 között).

Konferencia

Az országos könyvtáros kongresszus – bár a BO alapszabálya tartalmazott passzust a regionális szakmai konferenciák rendezéséről – tulajdonképpen egy kis közkönyvtár képviselője által egy népszerű szentpétervári lapban közölt cikk (Russzkije Vedomosztyi, 1910. február 10.) hatására szerveződött meg. Két – tudományos, illetve népkönyvtári – szekcióban dolgozott. Fő témái az orosz könyvtárügy helyzete, az egyes könyvtártípusok gyakorlati működésének és fejlesztésének problémái, a gyarapítás kérdései, a tizedes osztályozás bevezetése, a könyvtárhasználat szabályozása, személyzet és szakképzés, könyvtárápületek és berendezésük, állománygyarapítási és más kooperatív együttműködés (központi katalógusok stb.), a bibliográfia szerepe a könyvtári tevékenységben a következők voltak. A kongresszus nagy figyelmet keltett, több országos napilap vezércikkben emelte ki a könyvtárak szerepét. A konzervatív lapok (a *Novoje Vremja* stb.) inkább kritizálták, mondván, túlzottan előtérbe állítja a kongresszus a könyvtárak témáját (?), pedig a könyvtárak csak erős demokratikus kormányzatnak köszönhetően működhetnek valóban hatékonyan és eredményesen. (Mások egyenesen a forradalmi tanok terjedésének eszközét vizionálták, ha a könyvtárak a fenntartó hozzájárulása nélkül bármit kínálhatnak olvasóiknak.)

Szakirodalom

1904-ben látott napvilágot L. B. Havkina, az első hazai szerző átfogó könyvtárszervezési kézikönyve (Bibliotyeki: ih organizacija i tyehnyika. St. Petersburg: Izd. Szuvorina), amely iránt olyan érdeklődés nyilvánult meg, hogy 1911-ben újabb kiadásra került sor (ez már 440 oldal terjedelmet ért el). Jelzi a fokozódó szakmai figyelmet, hogy 1910 és 1917 között negyven könyvtári témájú könyv látott napvilágot. Ezt megelőzően 1895-ben jelent meg oroszul *Arnim Graesel* sok más európai nyelvre is lefordított könyve (*Grundzüge der Bibliothekslehre.*

1890.), Graesel 1902-ben átdolgozott kézikönyve (*Handbuch der Bibliothekslehre*) viszont tömörítve épült be egy 1911-es orosz kiadványba (*Rukovodstvo po bibliotyecnoj tyehnyike, osnovü praktyicseszkoj bibliotyekovedenyija.* 164 oldal), amelybe az orosz átdolgozó szintén tömörítve belegyúrta a bécsi *Eduard Reyer* egyik könyvét is (*Handbuch des Volksbildungswesens*). A kötet utolsó harminc oldala praktikus „sorvezetőként” a minisztérium által a közoktatási intézmények tanulói könyvtárai számára engedélyezett könyvek és a számukra előfizethető időszakos kiadványok címeit is lehozta.³⁵ Megemlíjtük még, hogy Szinnyeinkhez hasonló biobibliográfiai vállalkozások (Magyar írók élete és munkái, 14 kötet, 1891–1914) orosz talajon is születtek, így *Dmitrij Dmitrijevics Jazikov* műve (*Obzor zszizny i trudov ruszszkih pizsatyelej i pizsatyelnyc*) 1885 és 1916 között 13 kötetben.

Néhány arcél: a könyvkiadó, a tudós és a könyvtári vezető

F. F. Pavlenkov (1839–1900) könyvkiadó, könyvtári mecénás, akit az orosz Carnegie-nek nevezhetünk.³⁶ Tüzérnek tanult, ám néhány évi szolgálat után nyugdíjaztatta magát. 1865-ben Szentpéterváron könyvesboltot nyitott, majd könyvkiadásba fogott. 1868-ban egy temetésen mondott beszédéért letartóztatták. Kilenc évig tartó száműzetése alatt illusztrált ábécés-könyvet állított össze az írni vágyók segítségével; a könyv összesen 22 kiadást ért meg. 1880-ban újra elítélték, és Nyugat-Szibériába száműzték. 1881-ben szabadult, és ekkor elindította egyik legsikeresebb sorozatát, melynek illusztrált kötetekben nevezetes emberek életrajzát (*Zszizny zamecsatyelnjih ljugyej*) közölte. Összesen 200 kötet látott napvilágot, a sorozat pedig máig él, és érdeklődést kelt. Közhasznú ismereteket kínáló sorozata hasonlóan széles körben fogyott. Utolsó vállalkozása egy olcsó egy kötetes általános lexikon. Pavlenkov összesen 750 könyvet adott ki (egyebek mellett *Belinszkij* és *Herzen* műveit is), a példányszám pedig elérte a 3,5 mil-

liót. Végrendeletében olyan alapítvány létrehozását kezdeményezte, amely 800 ezer rubelből 2000 népkönyvtár állományának fejlesztését szolgálta. A folyamat 1900-ban kezdődött, s csúcspontján, 1903–1907 között évente átlag 300 könyvtárat támogattak, később ezek száma csökkent. A könyvtárak többnyire a helyi általános iskolában lettek kialakítva, felelősük pedig a tanító volt, s minden esetben tekintélyes embereket tömörítő felügyelő bizottság támogatta működésüket. Kiadója egészen 1917-ig működött. Hozzá hasonló mecénás volt még a nyomdász és kiadó *P. I. Makusin*, aki 1901-ben egyesületet szervezett a népkönyvtárak létrehozásának támogatására (1902–1919 között összesen hat-százat szerveztek).

N. A. Rubakin (1862–1946) könyvtártudós, az olvasápszichológia világszerte ismert alakja. Már édesanyja jelentős könyvtárat működtetett Szentpéterváron. Több mint ötven éven át a könyves és könyvtári szakma nemzetközileg elismert képviselője. 20 ezer emberrel levelezett hosszú élete során, több száz könyve, illetve folyóiratban megjelent írása ismert. Több fontos könyve – egy orosz könyvtártörténeti írása is – máig csak kéziratban olvasható. Különösen sokat foglalkozott a könyvtárosok képzésével. 80 ezer kötetes könyvtárát, melyet 1907-ben kezdődő genfi emigrációja alatt gyűjtött, ma az Orosz Állami Könyvtárban őrzik. Jelentős írását – az orosz és nyugat-európai könyvtárügy helyzetéről – felolvasták az 1911-es országos kongresszuson. Lenin támogatója és egyben vitapartnere is volt. Fontos cikksorozata három részben jelent meg az Orosz Gondolat (Russzkaja miszl) című folyóirat 1903–1904. évi köteteiben *Könyváradat* (Knyizsnij potok) címmel, 67 oldalon.³⁷ Rubakin írásai 1889 és 1907 között – ekkor kényszerült emigrálni Svájcba – az orosz könyvkultúra csúcsteljesítményei közé tartoznak. Rubakin fő kérdései minden írásában ezek: milyen az orosz könyvkiadás színvonala és választéka, hogyan alakul a befogadói közeg, vagyis az olvasóközönség (ennek nagyságrendje, társadalmi összetétele az idők folyamán), milyen olvasói ízlés mérhető, illetve milyen akadályok

hátráltatják az előrelépést. Szakértői tudással és publicisztikus elszántsággal íródtak művei. A *Könyváradat* című írás egyik kiemelkedő pozitívuma az oroszországi könyvstatistikák elemzése. Egyik észrevétele, hogy a kilencvenes évek második felében a nagy ipari városokban új olvasóréteg jelent meg (gyári munkások, parasztok), s ez a társadalomtörténeti tény fontos szerepet játszhat még a történelemben. 15 év alatt az orosz nyelvű kiadványok száma kiemelkedő mértékben, háromszorosra nőtt. Rubakin behatóan elemzi ennek összes megnyilvánulását (választék, második és újabb kiadások aránya, összes példány, tartalmi-tematikai összetétel, kiadvány-tipológia, az olvasói igények változása). Fontos tünet, hogy a vizsgált időszak kezdetén az átlagos példányszám 3,5 ezer, s ez fokozatosan 6 ezerre nőtt. Foglalkozik azzal is, hogy a hivatalok folyamatos nyomást gyakorolnak negatív és pozitív irányban is, még hozzá a kiadásra és terjesztésre egyaránt. Az írás folytatásának tekinthető az 1909-es újabb, ismét a könyvkiadást vizsgáló tanulmánya, mely a *Könyves ár és apály* (Knyizsnij priliv i knyizsnij otliv) címet kapta. Rubakinnak a könyvtártudományt gazdagító írásai, *A könyvtárak feladatai* (1907.), *A könyvek kiválasztásának elmélete* (1911.) stb. külön elemzést érdemelnének. (Angolul válogatás jelent meg műveiből a szakma klasszikusait ismertető sorozatban.) A húszas és harmincas években is támogatta Genfből a szovjet könyvtárügyet, viszonzásul egyre ridegebb bánásmódot tapasztalt.

L. B. Havkina, egyes források szerint *Hafkina-Hamburger* (1871–1949) az egyik legjelentősebb orosz, majd szovjet közkönyvtáros a XX. század első felében.³⁸ Már 1890-ben könyvtári pályára lépett szülővárosában (itt másfél évtizeden keresztül dolgozott, hazájában elsőként zenei részleget szervezett), és élete végéig aktív maradt. Egyetemi diplomáját Berlinben szerzte (1898–1901). 1904-ben kezdeményezte a könyvtárosképzés megeremtését, ugyanebben az évben látott napvilágot modern kézikönyve (ld. fent). Összesen 250 publikáció fűződik nevéhez (többnyelvű szakszótár stb.). Nyugati

mintára elindította a központosított állománygyarapítást és a könyvtári technika egységesítését. Európa és a világ több tucatnyi országában, Japántól Kanadáig tanulmányozta a friss eredményeket. Volt továbbképzés az amerikai Albanyben (New York állam) 1914-ben; 1926-ban még egyszer járt az Egyesült Államokban, akkor az amerikai könyvtáros egyesület, az ALA tagjául választotta. Terjedelmes értékelést írt az új New York Public Libraryról 1913-ban egy oktatási folyóiratba (Vesztnyik Voszpitanijja): ez az írása önállóan is megjelent (1914, 1920). Többször írt az amerikai Library Journalba orosz könyvtári témákról (Library courses in Moscow, 1913., Library activities in Russia, 1924. stb.). Szorgalmazta hazájában a Cutter-számok bevezetését, és ki is dolgozta a megfelelő táblázatokat. Járt Lipszében, többször találkozott *Walter Hofmann*-nal is. 1920–1928 között igazgatta a Lenin nevet felvevő központi könyvtár Könyvtártudományi Intézetét (Insztityut bibliotyekovedenyija), ahol folytatta a könyvtárosok képzését és továbbképzését. 1928-ban képviselte országát az IFLA első világkonferenciáján Rómában. Erre az alkalomra összeállította, és megjelentette tizenegy ország könyvtári kézikönyveinek bibliográfiáját. A harmincas évek elejétől „megtört személy” lett, lakóhelyét sem hagyhatta el. Élete végén újra bekapcsolódhatott a szakképzésbe, és halála évében elnyerte a pedagógiai tudományok doktora címet.

Összegzés

Az orosz könyvtártörténet-írás hihetetlen aktív, és az utolsó negyedszázadban már saját – és nem az „ideológiai szolgálólány” – hangján szólhat a múlttól. Várjuk a szintézis megszületését, de addig is a mozaiktechnika adhat ízelítőt belőle. A XIX. század utolsó harmada II. Sándor reformévtizede után az orosz könyvtárügy komoly fellendülését indította el. Egyebek mellett megszületett az új, a korábbiaknál demokratikusabb közkönyvtár típusa. Akinek akár közelítő fogalma is van arról, milyen volt az *ezüstkor* az

orosz kultúrában és művészetekben az előző századfordulón (gondoljunk olyan alkotókra, mint Csehov, Gorkij, Blok, Szkrjabin, Rahmanyinov vagy az orosz színházművészetre és balettre) – *aranykornak* a puskinert tartják Oroszországban –, az el tudja hinni, hogy a kultúra többi közvetítő ága (könyvkiadás, sajtó, múzeumok stb.) ilyen virágzást élhetett át. A könyvtárügy mérlege e tekintetben felemás: a masszív társadalmi hierarchia csúcsán a központi kormány inkább lassította és fékezte, semmint támogatta a liberális szemléletű közkönyvtár térhódítását. A háború előtti utolsó évtized mégis olyan ígéretet hozott magában, amely egy-két további évtized alatt valóban magas színvonalat érhetett volna el. Az olvasás terjedése, a társadalmi mobilitás vágya, a szórakozás igénye egyfelől, a helyi önkormányzatok, a sok civil kezdeményezés, a mecénások közreműködése, s nem utolsósorban a könyvtáros szakma önszervezése másfelől mind hozzájárult ehhez az ígérethez. A háború lefékezte ezt a fejlődést, majd a bolsevik forradalom derékba törte. Ami a cári rendszer számára veszélyesen liberális volt, ekkortól már burzsoá csökevénynek minősült; de ez már egy másik történet, ahogy hajdanvolt a regények epilógusában írták, s ez is még megírásra vár.

Jegyzetek

1. L. N. Tosztoj levele Alekszandra Andrejevna Tolsztajához (ő nevelte a korán árvaságra jutott Levet és testvéreit), JasznaJa Poljana, 1862. augusztus 7. In: Lev Tolsztoj Művei. 10. k. Levelek, naplók 1847–1910. Bp.: Magyar Helikon, 1967. 108–113. p. A kétnapos csendőri-rendőri házkutatás során – miközben szemérmetlenül ellátást is kiköveteltek – felforgatták Tolsztoj személyes iratait, olvasták naplóját, bizalmas leveleit, a helyi iskolába általa segítségül hívott diákokat tartóztatták és megmotozták. Az író ezután tiltakozó levelet intézett II. Sándor cárhoz 1862. augusztus 22-én (ld. ugyanott 113–114. p.). – V. Kijucsevskij (1841–1911) a XIX. század második felének legjelentősebb orosz történetírója. Forrás: M. Heller: Orosz történelem. I. Az orosz birodalom története. Ford. Páll Erna. Bp.: Osiris, 2003. 560. p. – V. Sztaszov (1824–1906) művészettörténész, a szentpétervári Császári Nyilvános Könyvtár vezető munkatársa és mb. vezetője majd

- 60 éven át. Levelében azt indokolta barátjának, miért nem hajlandó a cenzúra-enyhítésért folyamodó kérvényt aláírni. Az idézetet forrása: C. I. Grin: *Publičnaâ biblioteka v period pervoj ruszkaj revolucii*. In: *Trudy Gosudarsvennoj publičnoj biblioteki im. M. E. Saltykova-Šcedrina*. (a továbbiakban: GPB) Tom 3. (6). 172. p. – P. N. Durnovo (1845–1915, 1905–1906-ban belügyminiszter, majd az államtanács tagja) memorandumja II. Miklós cárhoz: M. Heller i.m. 698. p. – Ezekre a felvetésekre a cár általában egykedvűen válaszolt: „*Minden Isten kezében van.*” (Uo.)
- Az orosz köznyelv több cárt külön „eposzi” jelzővel tüntet ki: IV. Iván a Rettegett, I. Péter a Nagy (Velikij), míg II. Miklós a „Krovávüj Nyikoláská” (kb. Véres Miki) ragadványnevet kapta. (Lev Tolsztoj „Botos Miklóst” is emleget; lásd ilyen című írását. In: *Művei*, 9. k. 347. stb.). II. Sándor a „Megszabadító” minősítést nyerte el a jobbágyfelszabadítás elismeréseként; halálát terrorista merénylet okozta.
 - MacKenzie, D. – Curran, M. W.: *A history of Russia and the Soviet Union*. 3rd ed. Balmont (Ca.): Wadsworth, 1987. – XXXII, 912 p.; *The Cambridge history of Russia*. Vol. II. *Imperial Russia 1689–1917*. Ed. by D. Lieven. New York; Oxford: OUP, 2006. 765 p.; Pipes, R.: *Az orosz forradalom története*. Bp.: Európa, 1997. (Az I. rész: A régi rendszer agóniája. 13-142. p.); Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *Oroszország története*. Bp.: ELTE Ruzsisztikai Tanszék, 2001. 690 p. – Heller, M.; Nyekrics, A.: *Orosz történelem*. Ford. Balogh Magdolna, Páll Erna, Kiss Ilona. I-II. Bp.: Osiris, 2003. 746, 677 p.; Bebesi György: *A roskatag kolosszus bukása: Oroszország története a 19. században, 1801-1914*. Pécs: PTE, 2011. 100 p. – Sok adalékot kínál a www.rusempire.ru orosz nyelvű weboldal (fontos dokumentumok másolata, statisztikai adatok stb.). – Korabeli beszámoló olvasható a *Budapesti Szemle* 1862-es évfolyamában (Reviczky Széver: *Oroszország belviszonyai*. = 14. k. 420–436. p.), egyébként ez a párizsi *Revue des deux Monde* írását tömörítette. Itt olvasható egy érdekes adalék: miután II. Sándor leszállította a kirívóan magas útlevel-illetéket, melyet tovább tetéztet a hivatalnokoknak „járó” kenőpénz, egy év alatt közel fél millió orosz váltotta ki külföldre szóló útlevelét.
 - A Révai Nagy Lexikon 1916-ban megjelent 14. kötete 174 milliós népességet említ, ebből 141 millió lakott az ország európai térségében, további 10 millió Szibériában, 12,5 millió Közép-Ázsiában és 11 millió a Kaszpi-tenger térségében (nyilván a kaukázusi népeket is ide számítva). Az európai Oroszország lakói közül városban élt 16,2 millió (11,5%). Nemzetiség szerint közel 70% a keleti szláv népekhez (orosz, ukrán, fehérorosz) tartozott, utána legnagyobb arányt a lengyelek (6%), illetve a zsidók (4%) képviselték. – Az 1897-es első országos népszámlálás adatai szerint (Finnország nélkül) a lakosság 126 millió. A két főváros lakossága együtt 3 millió, egyenként pedig a világ 7–8. legnépesebb városai. In: *Obščij svod po Imperii rezul'tatov razrabotki dannyh Pervoj vseobščej perepisi naseleniâ [...]*. Pod. red. N. A. Troickogo. St-Peterburg, 1905. 3–5. p.
 - A társadalmi struktúra (%): 1,4 arisztokrata, főtitisz, kormánytisztviselő, 3,5 felső középosztály (kereskedők, diplomás szakemberek), 12 kispolgárság, beosztott hivatalnok, 80 parasztság (kétharmaduk szegényparaszt vagy zsellér), 3 ipari munkásság. Az összes mezőgazdasági földterületből 40% állami birtok, a parasztközösségeké (mir) 34%, egyházaké és városoké 2%, magántulajdonban 24%. Ez utóbbiból nemeseké 80%, kereskedőké 13%, parasztoké 5,5%, végül tehát közvetlenül a parasztgazdálkodók kezében az összes terület 1%-a volt.
 - Az 1897-es népszámlálás adatai szerint az írástudás országosan 21%-os (férfiak körében 29, nőknél 13%). A balti népeknél és a finneknél az írástudók aránya 80–90% körüli volt, az oroszok valamivel jobbaknak mutatkoztak az országos átlagnál (30% körül), sereghajtónak a közép-ázsiai népek bizonyultak (1–2%). 1910 után az írástudók aránya már lényegesen jobb volt, csaknem 40%. A katonaság újoncainak 1860-ban csupán tizede, 1913-ban már kétharmada tudott írni. 1897-ben felsőfokú végzettséggel rendelkezett 1%. Az amerikai J. Brooks tanulmánya (*Gramotnost' i pečat' v Rossii, 1861–1928*. In: *Čtenie v dorevolucionnoj Rossii*. 1992. 82–99. p.) szerint az olvasási képesség szintjét alapvetően meghatározta, hogy 1911-ben a 7–14 éves elemi iskolás gyerekeknek csupán negyede járt harmadik osztályba, s nyolcada negyedik osztályba. Közel kétharmad csupán egy évet járt iskolába, s ez talán mindössze arra volt elég, hogy nevét le tudja írni (így a katonaságnál már akár „írástudó” minősítést érdemelt ki). – Szabó Miklós: *Az orosz nevelés története. (988–1917)*. 428 p. <http://mek.niif.hu/03600/03657/03657.pdf> (2012. márc. 4.)
 - Milúkov, P. N.: *Očerki po istorii ruszkaj kul'tury v 3-h tomah*. Tom 2. Čast' 2. Vera, tvorčestvo, obrazovanie. Moskva: Izd. Progress - Kul'tura, 1994. – 491 p. (adatok: 319–320.) – Korabeli forrás szerint a művelődési minisztérium az állami költségvetésből 1877-1881 között csökkenő mértékben részesült: 1877-ben az összes 585 millió rubelből 15,7, míg 1881-ben az összes 732-ből 17,4 millió jutott rá (kb. 2,7–2,3%). Közel ekkora összegből gazdálkodtak a börtönök és kényszermunka-táborok stb. (Gefängnis- und Arrestantenwesen) vagy a cári udvartartás. Ld. *Allgemeine Reichsbudget der Einnahmen und Ausgaben für das Jahr 1890*. = *Russische Revue*. Vierteljahrsschrift für die Kunde Russlands. XXX. B. 1. H. 1890. 72. S. – A Pallas Nagylexikon XIII. kötetében

- (1890) olvasható részletes Oroszország-cikk (506–540. p.) szerint az 1895-ös állami költségvetési kiadás 1214 millió rubel, ennek főbb tételei (millió rubel): államadóság törlesztése 221 (18,4% !), hadügy 271, közlekedés 153, pénzügy 144, rendkívüli kiadások (a transz-szibériai vasút építése stb.) 94 millió. A művelődésügy itt is 24 millióval csaknem a sor végén kullog (2%).
8. Rubakin, N. A. adatai szerint az első orosz forradalom végre szabad sajtót élvező éveiben (1905–1907) 10–11 ezer könyv és brosúra látott napvilágot összesen akár 400–450 millió (!) példányban. Rubakint idézi Kozlov, S. V.: Čitatel'skij spros i osobennosti ego udovletvorenija v Sibiri v 1904–1907 gg. In: Knižnoe delo v Rossii v XIX – načale XX veka. Sbornik naučnyh trudov. Vyp. 12. Sankt-Peterburg.: Rossijskaâ nacional'naâ biblioteka (továbbiakban: RNB), 2004. 186–196. s. (konkrét számok a 190. p.) – Számos értékes adat olvasható E. Dinerštejn írásában (Kommerciâ narodnogo čtenija. = Otečestvennye zapiski, 2005. n. 4.) – Valamelyest eltérő adatok tanulmányozhatók egy új, sokszerzős szintézisben (Kniga v Rossii 1881–1895. Pog. red. I. I. Frolovoj. Sankt-Peterburg: RNB, 1997. 430 p.). 1881 és 1895 között a kiadványok száma eszerint így növekedett (kerekített számok): 1881 – 6500, 1884 – 7650, 1887 – 8850, 1890 – 10 000, 1895 – 13 250. Ebből a két főváros részesedése végig elérte a 60%-os szintet.
 9. A. I. Rejtblat: Literaturnyj gonorar v Rossii XIX – XX v. (K postanovke voprosa). In: Knižnoe delo v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX veka. Sbornik naučnyh trudov. Vyp. 3. Leningrad: GPB, 1983. 127–143. p.
 10. Gorškov, Ű. A.: K voprosu o monopolizacii knižnogo dela Rossii (Postanovka voprosa). In: Knižnoe delo v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX veka. Sbornik naučnyh trudov. Vyp. 4. Leningrad: GPB, 1989. 6–21. p. A kormányzat is jelentetett meg „népies” műfajú kiadványokat az 1870-es évektől. Vö.: Kel'ner, V. E.: Pravitel'svennye izdaniâ dlâ naroda i ih čital' v gody vtoroj revolücionnoj situacii. In: Čtenie v dorevolücionnoj Rossii. Sbornik naučnyh trudov. Moskva: Gosudarstvennaâ biblioteka SSSR im. V. I. Lenina (továbbiakban: GBL), 1992. 66–81. p. A népies kiadványokról és egyszerű olvasóikról kitűnő monográfia olvasható J. Brookstól (When Russia learned to read: Literacy and popular literature, 1861–1917. Princeton, 1985.), további adatok A. I. Rejtblat tanulmányában, Čital'el' lübočnoj knigi. In: Knižnoe delo v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX veka. Vyp. 5. Leningrad: GPB, 1990. 125–137. p. Ezek falusi terjesztésével (nem ritkán kisebb divatárúk kíséretében) tízezrek foglalkoztak. A népies és vallási nyomtatványok az országos összes példány felét is elérték szerinte a századforduló éveiben.
 11. Űniverg, L. I.: Knigoizdatel'skaâ deatel'nost' V. M. Aptika. (Iz istorii voznikovenija knižnyh serij v russkoj izdatel'skoj praktike). In: Knižnoe delo i bibliografija v Rossii vtoroj poloviny XIX – načale XX vv. Sbornik naučnyh trudov. Leningrad:GPB, 1980. 103–124. p.
 12. Patrusjevskaa, N. G.: Istoriâ cenzurnyh učrezenij v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX veka. In: Knižnoe delo v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX veka. Sbornik naučnyh trudov. Vyp. 10. Sankt-Peterburg: RNB, 2000. 7–48. p.
 13. Organizaciâ nadzora za knižnym delom Rossijskoj Imperii v „Otčete Glavnogo Upravlenija po delam pečati za 1882–1891 gg.” Publikaciâ N. G. Patrusjevskoj. In: Kniga. Issledovaniâ i materialy. Sbornik.(továbbiakban: Kniga) 88/l. Moskva: Nauka, 2008. 168 p. A két kormánylapot az 1905-ös forradalom hatására átalakították, majd P. Sztolipin kormányfő új kormánylapot alapított Rossiâ címmel, ez 1905–1914 között jelent meg. A lapról lásd még Lihomanov, A. V.: Gazeta „Rossiâ” v 1905–1906 gg. Istoriâ voznikovenija stolypinskogo oficioza. In: Knižnoe delo v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX veka. Vyp. 5. Leningrad : GPB, 1990. 46–55. p. E lap fő feladatai közé tartozott a kormánnyal szembeálló pártok (kadetok stb.) lapjaival folytatott polémia. A lapot tudatosan alacsonyabb áron kínálták, mint konkurenseit (ehhez az anyagi fedezetet a kormány biztosította): pl. a konzervatív-liberális kadet párt Rec' című lapjának évi előfizetése 10 rubelbe, míg a Rossiâé csupán 4 rubelbe került (pedig utóbbi még több mellékletet is kínált olvasóinak). – Az orosz cenzúra működését követhették Európában is, minthogy a Börsenblatt für den deutschen Buchhandel 1896. augusztusi-szeptemberi számai folyamán listákat közölt az Orosz Birodalomban betiltott német nyelvű könyvekről (híradás: Centralblatt für Bibliothekswesen 1896. 13. Jg. 583. p.).
 14. Milûkov, P. N. i.m. (7. jegyzet), 362. p. A kiadványok (a választék) tartalmi összetételére vonatkozó adatok Miljûkov könyvének 444. oldalán található: a kilencvenes évek első felében e szerint a vallási művek aránya 13, műszaki, mezőgazdasági, matematikai könyvek 17, társadalomtudomány és szépirodalom 15–15, tankönyv 10% stb.
 15. Ez nem lehetett kellemesebb, gondoljunk Sztalikov-Scsedrin satirikus író bon mot-jára, aki szerint az új kormányzó elfogalván hivatalát „bezáratta a gimnáziumot, és felszámolta a tudományt”.
 16. Kókay György: A magyarországi könyvtárak és a művelődés a 18. század második felében. = Magyar Könyvszemle, 1999. 3. 304–313. p. Az orosz fejlődés felvázolásánál főként a friss orosz könyvtárügyi lexikonból (Bibliotečnaâ

- enciklopediâ. Glav. red. U. A. Grihanov. Moskva: Paskov dom, 2007. 1300 p.) és K. I. Abramov könyveiből – Gorodskie publičnye biblioteki Rossii: istoriâ stanovleniâ (1830 - načalo 1860-h gg.). Moskva: Rossijskaâ gosudarsvennââ biblioteka (továbbiakban: RGB), Izd Paškov dom, 2001. 128 p. (Otecestvennââ istoriâ bibliotečnogo dela); Uő.: Istoriâ bibliotečnogo dela v SSSR. Izd. 3. pererab., dopoln. Moskva: Kniga, 1980. 352 p. – meríthettem. Abramov (1920–2001) sok évtizedes gazdag publikációs tevékenysége során vezető orosz-szovjet könyvtártörténészként mindig igyekezett tényekre épülő fejlődésrajzot nyújtani, igaz, ez a szovjet viszonyok közt csak jelentős ideológiai kompromisszumokkal sikerülhetett neki. Az orosz könyvtártörténet-írás különleges nehézségeit érdekes módon ecseteli egy szentpétervári tudós írása: B. V. Volodin: History of librarianship, library history, or information history: a view from Russia. = Library Quarterly, vol. 70. (2000.) no. 4. 446–467. p. A „Publicska” korabeli jelentőségét kiválóan érzékelteti az a terjedelmes szöveggyűjtemény, amelyet újabban a könyvtárral kapcsolatos hivatalos dokumentumokból és az akkori sajtó (1795–1917) beszámolóiból, értékeléseiből állítottak össze (Grin, C. I.–Tref’ák, A. M.: Publičnaâ biblioteka glazami sovremennikov (1795–1917). Hrestomatiâ. Sankt-Peterburg: RNB, 1998. 694 p.). Az orosz közélet, irodalom és művészet egész keresztmetszete megjelenik e különleges kötet oldalain: a nálunk inkább meseíróként ismert I. Krilovnak (1769–1844, évtizedekig könyvtáros) a megnyitásra (1814) írott filozofikus versétől I. Babelnek (1894–1941) 1916-os, a könyvmolyok ironikus jellemzését kínáló beszámolójáig.
17. L. Karmanovskaâ, L.: „Pri škole nadležit byt’ biblioteka dovol’noj...” = Sovetskaâ bibliografiâ, 1991. 4. 88–98. p. A „Publicska” igazgatóiról friss kötet gazdag anyaggal: Istoriâ biblioteki v biografiâh ee direktorov. 1795-1985. Naučnyj red. G. V. Miheeva. Sankt-Peterburg: RNB, 2006. 504 p. – Lobacsevszkijről és könyvtáráról lásd Parmonova, N. B.: N. I. Lobačevskij i Biblioteka Kazanskogo universiteta. In: Kniga i biblioteki Rossii v XIV – pervoj polovine XIX b. Sbornik naučnyh trudov. Leningrad: Biblioteka AN SSSR, 1982. 114–128. p. Az 1833-ban 13 ezer címet számláló gyűjtemény legerősebb tematikája az orvostudomány (közel 3900 cím).
18. Mordvinovot, több társához hasonlóan még Katalin cárnő küldte tanulmányok folytatása végett Angliába (1774–1776). Ettől fogva Mordvinov egy életre angománá vált, és Adam Smith gondolatainak hívéül szegődött. Megalapította a Szabad Közgazdasági Társaságot (Vol’noe Ekonomičeskoe Obščestvo), elnöke is volt 1823 és 1840 közt; ennek szentpétervári könyvtára az egész század folyamán az egyik legfontosabb orosz nyilvános könyvtárként működött (a 90-es években a fiatal Lenin is használta). Mordvinov a birodalom elmaradottságát a mezőgazdaság „egyeduralmának” tulajdonítva síkra szállt az iparosítás érdekében. Mordvinovról részletesen szól egy friss angol nyelvű tanulmány, Susan J. Smith-Peter: Provincial public libraries and the law in Nicolas I’s Russia. = Library History, vol. 21. 2005. July, 103–119. p. Az írás behatóan tárgyalja a vlagyimiri kormányzáság vezetőinek ténykedését a helyi nyilvános könyvtár létrehozása érdekében, majd az ide száműzött nyugatos A. Herzen kritikus véleményét az ilyen típusú könyvtárakról. Herzen már a parasztság könyvtári ellátásának megoldását sürgette, egyébként maga is felszólalt a vjatkai nyilvános könyvtár megnyitáskor 1837 decemberében. – Az új kormányzásági könyvtárakról számos érdekes adat K. I. Abramov posthumus írásában (Čitateli publičnyh bibliotek v Rossii v pervoj polovine XIX veka. = Bibliotekovedenie, 2001. 2. 60–68. s.). Több könyvtár igen magas díjat szedett a kölcsönzésért (30–40 rubell/év), ami magában is szűrte és redukálta a könyvtárhasználók körét. Alig pár könyvtárban haladta meg a beiratkozott olvasók száma a százas határt (az évi látogatóké pedig a 3–400-at). Az éves kölcsönzés általában a negyvenes évek végére érte el a 2–3 ezres nagyságrendet.
19. Pawlowa, Helena A.: Schulbibliotheken in Rußland. = Schulbibliothek aktuell, 1996. 4. 404–408. – A moszkvai, Turgenyev nevét viselő könyvtárról lásd Korobkina, T. E.: Turgenyevke 125 let – čto dal’she? = Bibliotekovedenie, 2010. 4. H. 7–13. p. – Az 1894–95-ös felmérésről lásd Matveev, M. U.: Deätel’nost’ zemskih narodnyh bibliotek. = Bibliotekovedenie, 1997. 2. 76–83. p. (A konkrét számok a 81. oldalon.)
20. A. A. Gromova: Pravovoe položenie narodnyh bibliotek v Rossii i ego izmenenie v 1905–1907 gg. In: Trudy Leningradskogo gosudarstvennogo bibliotečnogo instituta im. N. K. Krupskoj. T. 1. Leningrad: 1958. 23–38. p. További adalékokhoz ld. Books in Russia and the Soviet Union: past and present. Ed. by Miranda B. Remnek. Wiesbaden: Harrassowitz, 1991. témánkat érintő fejezetét (Libraries in pre-revolutionary Russia), 95–116. p.
21. Volkova, V. N.: Knižnaâ trgovlâ v Sibiri vo vtoroj polovine XIX b. In: Knižnoe delo v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX veka. Sbornik naučnyh trudov. Vyp. 9. Sankt-Peterburg: RNB, 1998. 131–144. p. – Zverev, V. A.–Zvereva, K. E.: Rasprostranennost’ pečatnyh izdanij v seleniâh Sibiri poreformennogo perioda (1861–1904 gg.) In: Knižnoe delo v Sibiri (konec XVIII – načalo XX v.) Novosibirsk: AN SSSR, Sibirskoe otdelenie, Gosudarsvennââ publičnaâ naučno-tehničeskaâ biblioteka, 1991. 118–137. p.
22. Borovcova, A. E.: Iz istorii bibliotečnogo dela na Severnom Kavkaze (po materialam Stavropol’skoj gubernii vtoroj poloviny XIX v.) = Bibliotekovedenie, 2009. 3. 95–100. p.

23. Zotkina, V. U.: Bibliotечноe delo Carycinskogo uezda (k 110-letiu Volgogradskoj oblasti noj naučnoj biblioteki im. M. Gor'kogo). = Bibliotekovedenie, 2010. 6. 95–98. p.
24. Ilúha, O. P.: Biblioteki i narodnoe obrazovanie v karel'skoj derevne (konec XIX – načalo XX vv.). = Bibliotekovedenie, 2009. 1. 102–106. p.
25. Rosevskaâ, L. P.: Narodnye biblioteki v Komi krae v načale XX veka. In: Knižnoe delo v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX veka. Sbornik naučnyh trudov. Vyp. 4. Leningrad: GPB, 1989. 133–140. p.
26. Novikov, V. H.: Proekt obrazovaniâ edinoj gorodskoj bibliotечноj seti v dorevolúcionnom Petrograde. = Bibliotekovedenie, 2009. 6. 96–102. s. A közkönyvtári fejlődés adatai: 1888-ban 2 könyvtár (állomány 7 ezer, összes olvasó 7700, összes kölcsönzött kötet 77 ezer), 1902-ben: 11 könyvtár – 48 ezres állomány – 26 ezer olvasó – 258 ezer kölcsönzés, 1912-ben: 16 könyvtár – 119 ezer állomány – 50 ezer olvasó – 560 ezer kölcsönzés. Ld. Gromova, A. A.: Sostoânie seti massovyh bibliotek Peterburga-Petrograda nakanune Oktabr'skoj revolúcii. (Kratkij istoričeskij obzor.) In: Trudy Leningradskogo bibliotечноgo instituta im N. K. Krupskoj. T. 3. Leningrad, 1958. 181–205. p. (194. p.)
27. Blúm, A. V.–Kel'ner, V. E.–Patruševa, H. G.: Izdanie „knig dlâ naroda”. In: Kniga v Rossii 1861–1881. Pod red. I. I. Frolovoj. Moskva : Kniga, 1991. 7–27. p.; A. I. Rejtlat: Čitateľ lûbocnoj knigi. In: Knižnoe delo v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX veka. Sbornik naučnyh trudov. Vyp. 5. Leningrad : GPB, 1990. 125–137. p.
28. Gorškov, U. A.: Torgovlâ narodnymi izdaniâmi i koncentraciâ torgovogo kapitála v lûbocnom knižnom dele poreformennoj Rossii (1860–1870-e gg.) In: Knižnoe delo v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX vv. Sbornik naučnyh trudov. Leningrad: GPB, 1983. 107–124. p. - A nyizsnij-novgorodi vásárra 1854-ben érkezett 112 ezer példányból 73 ezer elkelt. Az ügynökök működéséről: a nagyobb „vállalkozók” ikonokból évi 3 ezer, könyvekből illetve felragasztható illusztrációkból akár 300–300 rubel bevételt is elérhettek (a közepesen sikereseknél ennek harmada, míg a kicsik és kezdők jó esetben egy huszada jutott).
29. Sonina, E. S.: Čitateľ'skaâ auditoriâ peterburgskih univerzal'nyh gazet konca XIX veka. In: Knižnoe delo v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX veka. Sbornik naučnyh trudov. Vyp. 10. Sankt-Peterburg: RNB, 2000. 165–178. p.
30. Rejtlat, A. I.: Detektivnáâ literatura i ruszkij čitateľ' (vtoraâ polovina XIX – načalo XX vv.). In: Knižnoe delo v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX veka. Sbornik naučnyh trudov. Vyp. 7. Sankt-Peterburg: RNB, 1994. 126–140. p.
31. Sokol'skaâ, L. V.: K voprosu ob istorii obsluzivaniâ ženščin v obščestvennyh bibliotekah Rossii. In: Biblioteka v kontekste istorii. Materialy 8-j mezhdunarodnoj naučnoj konferencii, Moskva, 5–6 oktabrâ 2009 g. Sost. M. A. Dvorkina. Moskva: Paškov dom, 2009. 212–221. p. – A szentpétervári Publicska adatainak forrása: Efimova, N. A.: Čitateľi Publichnoj biblioteki v Peterburge i organizaciâ ih obsluivaniâ v 1814–1917 gg. In: Trudy GPB, t. VI (9), Leningrad, 1958. 190 p. (főleg a 156–157. p.)
32. Shavit, D.: The emergence of Jewish public libraries in tsarist Russia. = The Journal of Library History, vol. 20. 1985. no. 3. 239–252. p. – Veidlinger, J.: Jewish public culture in the late Russian Empire. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press, 2009. - 382 p. (Különösen két fejezet: 2. Libraries: from the study hall to the public library, 24–66. p. és 3. Reading: from sacred duty to leisure time. 67–113. p.) – Sok résztanulmány V. E. Kel'ner gyűjteményes kötetében (Očerki po istorii ruszko-evrejskogo knižnogo dela vo vtoroj polovine XIX – načale XX v. Sankt-Peterburg: RNB, 2003. 240 p.). – A zsidó fiúk vallási nevelésük részeként 4-től 13 éves korig jártak a hitközség elemi iskolájába, és természetesen a családok rendelkeztek könyvekkel.
33. Abramov, K. I.: Istoriâ bibliotечноgo dela v SSSR. Izd. 3., pererab, dopoln. Moskva: Kniga, 1980. 104–105. s.; Leich, H. M.: The Society for Librarianship and Russian Librarianship in the early twentieth century. = Journal of Library History, vol. 22. 1987. no. 1. 42–57. p. (kitűnő korabeli hivatkozásokkal, idézetekkel).
34. Vaneev, A. N.: Žurnalu „Biblioteka” 100 let. = Biblioteka, 2010. 1. 26–27. s. – A 600 előfizető nem volt elég a költségek fedezésére, így a BO-nak folyamatosan gondot okozott a deficit eltüntetése. A lap első számáról részletes információt közölt a *Zentralblatt für Bibliothekswesen* (28. Jg. 1911. 135. p.) A Zentralblatt 1913-ban az OB éves beszámolójára hivatkozva 1911-re 536 előfizetőt említ, míg 1910-ben ez a szám csupán 335 volt (30. Jg. 1913. 1. H. 40–41. p.). Ugyanitt a társaság taglétszáma 1912 nyarán 218, ebből 144 szentpétervári (70%). M. *Remnek* tanulmánykötetében szereplő adat szerint 1897-ben 934 könyvtári alkalmazott működött (i.m. 112. p.), s ha feltételezzük, hogy számuk 1910 körül már meghaladta a kettőezret, akkor a tagsági arány 10% körül mozgott. Érdekességként említjük, hogy az amerikai egyesület (ALA) 1904-ben, közel harmincéves fennállás után 1400 tagot számlált. Ezzel kapcsolatban az ALA titkári beszámolója megállapítja, hogy adataik szerint az Egyesült Államokban 12 ezer könyvtáros működik, tehát ALA-tag 11% (Library Journal, 1904. 194. p.). – A BO kongresszusáról röviden hírt adott Library Journal 1911. júliusi száma is (387. p.). A BO kongresszusa kezdeményezte könyvtártudományi tanszék létrehozását a

- két főváros egyetemén, ám erre a hatóság nem volt kapható (rövid hír a Zentralblatt für Bibliothekswesen 1909. 322. oldalán).
35. Vaneev, A. N.: Razvitie bibliotekovedčeskoj mysli v Rossii v načale XX veka. Sankt-Peterburg: RNB. 1999.
36. Bibliotecznaâ enciklopediâ (ld. 16. jegyzet), 777–778.; U. Gorbunov: „Tropinka” v selo: istoriâ Pavlenkovskih bibliotek. = Biblioteka, 1998. 1.
37. Grin, C. I.: Stat’â N. A. Rubakina „Knižnij potok” i ee značenie dlâ izučeniâ istorii knigi v Rossii. In: Knižnoe delo v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX veka. Sbornik naučnyh trudov. Vyp. 6. Sankt-Peterburg: RNB, 1992. 7–19. s. Az elemzett írás nem került bele a két kötetes életmű-válogatásba (Rubakin, N.-A.: Izbrannoe. Moskva: Kniga, 1975. 2 t.). Rubakin művei angolul: N. A. Rubakin and bibliopsychology. Ed. by S. Simsova. Transl. by M. McKee, G. Peacock. London: Bingley, 1968. 176 p. (World classics of librarianship)
38. Grigor’ev, U. V.: L. B. Havkina (1871–1949). M. 1973. – Amerikai kapcsolatairól ottani szerző tollából: E. Kasinec: Lúbov’ Borisovna Havkina (Amerikanskije bibliotecznye idej v Rossii i razvitie sovetskogo bibliotekovedeniâ). In: Kniga, Sb. 72. Moskva: Terra, 1996. 198–207.; S. Solomova: L. B. Havkina i Har’kovskaâ Obščestvennaâ Biblioteka. In: Kniga, Sb. 51. 1985. 156–158. p.

Az EISZ program új információs oldala

Az MTA Könyvtára a héten megindította saját EISZ (Elektronikus Információ Szolgáltatás) információs blogját, melyen az EISZ programmal kapcsolatos legfrissebb hírek, információk olvasható. A blogon hirdetik meg az EISZ programban előfizetett adatbázisok leírásait, kiadóit, elérhetőségeit is.

További információ: <http://eisz.mtak.hu>

(Forrás: Katalist, Hírlevél, 2012. 05. 10.)

1845 és 1900 közötti kisnyomtatványok

Az OSZK Plakát- és Kisnyomtatvány Tárában újabb anyagrész vált teljes egészében kutathatóvá.

A Tárban található 1845 és 1900 közötti kisnyomtatványokat teljes egészében feldolgozták és elérhetővé tették az online katalógusban. Ez kb. 18 500 tételt jelent, amiből kb. 1500 tétel az 1848–49-es forradalom és szabadságharc dokumentuma.

(Forrás: OSZK lista, 2012. 03. 02. Kopcsay Ágnes híre alapján)